

Tefsir Hâşiye Edebiyatının Karakteristik Bir Özelliği Olarak Eleştiri: Sa'dî Çelebi'nin İbn Kemâl Paşa'ya Yönelik Bazı Eleştirilerinin Tahlili

Şükrü Maden

Öz

Konu ve Amaç: Muhaşşilerin yaklaşımına göre farklılık arz etse de 'eleştiri' tefsir hâşiye literatürünün hemen hepsinde az veya çok bir yer işgal eder. Bu eserlerde takip edilen müfessire, önceki şârih ve muhaşşilere ya da ilgili konuda görüş serdeden herhangi bir müellife eleştiriler yöneltilir. Sa'dî Çelebi tarafından Beyzâvî'nin *Envâru't-tenzil*'i üzerine yazılan hâşiye literatürü arasında etkili olmuş eseri, bu hususun önemli örneklerinden addedilebilir. Sa'dî Çelebi'nin bu eserinde müfessir Beyzâvî ile diğer müfessir ve muhaşşilere pek çok konuda itirazları olmuştur. Onun yoğun bir şekilde eleştirdiği müfessirlerden biri şeyhülislâmlık makamından selefi olan İbn Kemâl Paşa'dır. İbn Kemâl'in tefsirinde Beyzâvî'ye açıktan veya zımnen yönelttiği tenkitler, Sa'dî Çelebi tarafından tartışılmıştır. Çalışmanın amacı tefsir hâşiyelerindeki eleştirilerin bu eserlere nasıl bir işlev kazandırdığına dair tespitlere ulaşmaktır.

Yöntem: Çalışmada deskriptif yöntem ile metinler analiz edilmiş, müfessir ve muhaşşilerin görüşleri karşılaştırılarak öne sürülen fikirlerin sebep ve keyfiyetleri araştırılmıştır.

Bulgular: Sa'dî Çelebi'nin İbn Kemâl'e yönelik bu eleştirileri belirli bir alana yoğunlaşmaktan ziyade İbn Kemâl'in tefsir tevcihleriyle ilgilidir. Sa'dî Çelebi âyetin muhatabının kimler olduğu, bazı lafızların kavramsal içeriği ve kelâmî bir meselenin izahı gibi hususlarda İbn Kemâl'in bir takım açıklamalarını isabetli bulmamıştır. Kanaatimizce Sa'dî Çelebi, İbn Kemâl'i eleştirirken bazı durumlarda haklı olmakla birlikte bazen de İbn Kemâl'in maksadı tam anlaşılamamıştır.

Sonuç: Son tahlilde tefsir hâşiyelerindeki eleştiri olgusunun, bu eserlere hem âyetlerin kastının hem de tefsirle ilişkili olarak diğer ilimlerin çeşitli meselelerinin derinliğine incelenmesine yönelik bir işlev kazandırdığı söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Hâşiye, Eleştiri, Sadi Çelebi, İbn Kemal Paşa (Kemalpaşazade).

Criticism as a Characteristic Feature of The Exegetical Hashiya Literature: An Analysis of Some Criticisms Levelled by Sadi Chalabi at Ibn Kamal Pasha

Abstract

Subject and Purpose: Although it differs according to the approach of the annotator (*muhashshi*), criticism may be more or less found in almost the entire exegetical *hashiya* literature. In these works, criticisms are directed against the exegete (*mufassir*), the

Doç. Dr., Karabük Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, sukrumaden@karabuk.edu.tr
Assoc. Prof. Dr., Karabuk University, Faculty of Islamic Sciences

*This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.
Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal yazılımı ile taranmıştır.*

Maden, Şükrü. "Tefsir Hâşiye Edebiyatının Karakteristik Bir Özelliği Olarak Eleştiri: Sa'dî Çelebi'nin İbn Kemâl Paşa'ya Yönelik Bazı Eleştirilerinin Tahlili". *Mutalaa* 1/1 (Ağustos 2021), 36-55.

ORC ID: orcid.org/0000-0002-7165-6299
ROR ID: ror.org/04wy7gp54
DOI: doi.org/10.5281/zenodo.5245147

Geliş tarihi: 26.05.2021
Kabul tarihi: 08.07.2021

previous commentators and annotators or any author who has expressed an opinion on the matter. Being influential among the *hashiya* literature on al-Baidawi's *tafsir*, *Anwar al-Tanzil*, the work of Sadi Chalabi can be considered as an important example in this regard. On numerous issues, Sadi Chalabi disagrees with al-Baidawi, other exegetes and annotators. One of the exegetes he criticizes heavily in that work is Ibn Kemal Pasha, his predecessor as Sheikh al-Islam. Criticisms explicitly or implicitly directed to al-Baidawi in Ibn Kemal Pasha's *tafsir* are discussed by Sadi Chalabi. The aim of the study is to reach the definitions of how the criticisms in exegetical *hashiya* literature give these works a function.

Method: In the study, texts were analyzed by deskriptive method, the opinions of mufessir and muhashshis were compared and the reasons for the ideas put forward were investigated.

Results: Sadi Chalabi's criticisms of Ibn Kemal are, rather than concentrating on a specific point, pertinent to Ibn Kemal exegetical connotations. Explanations offered by Ibn Kemal in various instances including identifying the addressees of the verses, specifying the conceptual content of some words and interpreting a theological issue are deemed inaccurate by Sadi Chalabi. It may be said that while Sadi Chalabi is in some cases right in criticizing Ibn Kemal, at times what Ibn Kemal means is not fully understood.

Conclusions: In the final analysis the phenomenon of criticism in the exegetical *hashiya* literature provides these works with a function oriented towards in-depth study of the miscellaneous issues of other sciences in relation to *tafsir* as well as the meanings of the verses.

Key Words: *Tafsir*, *Hashiya*, Criticism, Sadi Chalabi, Ibn Kemal Pasha (Kemal-pasha-zada)

Giriş

Tefsirde eleştiri kültürünün zengin örneklerini şerh ve hâşiye formunda yazılan eserler içinde görmek mümkündür. Muhaşşiler yaptıkları açıklamalarla tefsirlerin daha doğru ve kolayca anlaşılmasını hedeflerken bir yandan da gerek takip ettikleri tefsirin müellifine ve gerekse diğer müfessir ve muhaşşilere çeşitli açılardan tenkitler yöneltmişlerdir. Bazılarında yoğun bazılarında kısmî de olsa itiraz ve tenkit olgusu tefsir hâşiye literatürünün ayrılmaz bir parçası olarak değerlendirilebilir. Bilhassa *el-Keşşâf* müellifi Zemahşerî (öl. 538/1144),¹ i'tizâlî fikirlerinden dolayı tefsirine yazılan şerh, hâşiye ve ta'lîklerde yoğun eleştirilere uğramıştır. Tefsir hâşiyelerinin büyük çoğunluğunu ise Beyzâvî'nin (öl. 691/1291-1292)² *Envârü't-tenzil*'i üzerine yazılanlar oluşturur.³ Bu geniş literatür içinde de tenkitlerin önemli bir yer işgal ettiği söylenebilir. Pek çok muhaşşî Beyzâvî'ye Zemahşerî'den yararlanırken onun bazı i'tizâlî fikirlerini fark edememesi, zayıf hadislerle istihâd etmesi, felsefî görüşlere yer vermesi ve bazı tefsir tercihlerinin isabetli olmaması gibi eleştiriler getirmişlerdir.⁴

¹ Çalışma içinde yer verilen müelliflerin vefat tarihlerinde genel itibariyle *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'nden yararlanılmıştır.

² Beyzâvî'nin vefat tarihi için bk. Mustakim Arıcı, "Bir Biyografinin Yeniden İnşası: Kâdi Beyzâvî, İlişki Ağları ve Eserleri", *İslâm İlim ve Düşünce Geleneğinde Kâdi Beyzâvî* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2017), 65.

³ Şükrü Maden, *Tefsirde Hâşiye Geleneği ve Şeyhzâde'nin Envârü't-Tenzil Hâşiyesi* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015), 58-59.

⁴ Tefsir hâşiyelerindeki eleştiri olgusuna vurgu yapan çalışmalar için bk. Fethi Ahmet Polat, *İslâm Tefsir Geleneğinde Akılcı Söyleme Yöneltilen Eleştiriler: Mu'tezilî Zemahşerî'ye Eş'arî İbnü'l-Müneyyir'in Eleştirileri* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2007), 123-465; Maden, *Tefsirde Hâşiye Geleneği ve Şeyhzâde'nin Envârü't-Tenzil Hâşiyesi*, 112-116; a.mlf., "Şeyhzâde Muhyiddin Kocevî'nin Beyzâvî'ye Eleştirilerinin Değerlendirilmesi", *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 4/1 (2020), 33-55; Mesut Kaya, *Şerh ve Hâşiyeleri Bağlamında el-Keşşâfın Tefsirlere Etkileri -Tefsir Tarihine Bibliyografik Bir Katkı-* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2015), 77; Nihat Uzun, *İslâm Tefsir Geleneğinde Muhalefet ve Eleştiri: Şihâbuddîn el-Hafâcî'nin el-Beydâvî'ye Eleştirileri* (Ankara: Ankara Okulu, 2016), 99-229; Mehmet Kaya, "Müellifi ve Kendisinde Hata Edilen Bir Eser Olarak Cemâleddin Aksarâyî (ö. 791/188)'nin Hâşiye Ale'l-Keşşâfı ve Mutezilî Düşünce sistemi ile Zemahşerî'ye Eleştirileri", *I. Uluslararası Aksaray Sempozyumu* (Aksaray: Aksaray Üniversitesi Somuncu

Tefsir Hâşîye Edebiyatının Karakteristik Bir Özelliği Olarak Eleştirisi: Sa'dî Çelebi'nin İbn Kemâl Paşa'ya Yönelik Bazı Eleştirilerinin Tahlili

Şeyhülislâm Sa'dî Çelebi'nin (öl. 945/1539) *Envâru't-tenzîl* üzerine yazdığı hâşîye bu eleştiri olgusunun önemli örneklerinden biridir. Sa'dî Çelebi hâşîyesinde *Envâru't-tenzîl*'in daha iyi anlaşılması için Beyzâvî'nin maksadını izah etmeye yoğunlaşsa da diğer muhaşşî, müfessir ve müelliflere yönelik eleştiriler yönelmekten geri durmamıştır. Onlara gerek tefsir tercihleri ve gerekse diğer ilimlerin çeşitli meselelerine dair itirazlar yönelmiştir.⁵ Sa'dî Çelebi'nin bu eserinde kendisine sık sık atıf yapıp eleştirdiği müfessirlerden biri şeyhülislâmlık makamındaki selefi İbn Kemâl Paşa'dır (öl. 940/1534). Zira Beyzâvî'nin *Envâru't-tenzîl*'i İbn Kemâl Paşa'nın tefsirindeki en önemli kaynaklarından biridir.⁶ Sa'dî Çelebi de bu durumun çok iyi farkında olarak *Envâru't-tenzîl*'e yazdığı hâşîyede pek çok kez İbn Kemâl Paşa'nın tefsirinden iktibaslarla bulunmuştur. Bununla birlikte İbn Kemâl Paşa tefsirinde, Beyzâvî'den sadece yararlanmamakta, pek çok kez isim vermeden onu tenkit etmektedir.⁷ Sa'dî Çelebi ise İbn Kemâl'in Beyzâvî'ye yönelik bu itirazlarını hâşîyesine taşıyarak, müfessirin iddialarını tartışmaya açmıştır. Bu yönüyle Sa'dî Çelebi'nin hâşîyesi İbn Kemâl'in isim vermeden Beyzâvî'ye müracaat ettiği yerlerin takip edilebilmesi açısından da önemli bir kaynaktır. Bu münasebetle çalışmamızda bir kısım örnekle sınırlı olarak Sa'dî Çelebi'nin İbn Kemâl Paşa'ya yönelttiği eleştirileri incelenecektir. Makalede konu edinilen eleştiriler İbn Kemâl Paşa'nın bazı tefsir tercihleri ile lügavî ve kelâmî meselelerle ilgili açıklamaları hakkındadır. Esasında Sa'dî Çelebi'nin hâşîyesinde İbn Kemâl'e çok daha fazla eleştirisi bulunmaktadır. Zira Sa'dî Çelebi, bir iki sayfada bir İbn Kemâl'e atıf yapar ve bunların çoğunda da muhalif bir tutum sergiler. Ancak bunların hepsinin değerlendirilmesinin tez veya kitap hacminde bir çalışmaya ihtiyaç duyduğunu belirtmek isteriz. Görebildiğimiz kadarıyla akademik çalışmalarda Sa'dî Çelebi'nin İbn Kemâl'e yönelik bu eleştirileri henüz gündeme gelmemiştir. İncelemede her iki müellifin görüşleri bazı önemli *Envâru't-tenzîl* hâşîyeleri ve genel tefsir literatürü ile karşılaştırılarak ele alınacaktır. Çalışmanın amacı tefsir hâşîye literatüründeki eleştiri kültürüne işaret etmenin yanında bu eserlerin esasında Kur'an'ın anlaşılması ve diğer dinî ilimlerin çeşitli meselelerinin tartışılması noktasında da doğrudan işlev gördüklerine dikkat çekmektir.

1. İbn Kemâl Paşa ve Tefsiri

İbn Kemâl Paşa (Kemâlpaşazâde) 873/1469'da doğmuş olup Osmanlı padişahlarından II. Bayezid, Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman dönemlerini idrak etmiştir.

Baba Tarih ve Kültür Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayını, 2017), 507-531; Celil Kiraz, "Envâru't-Tenzil Eleştirileri ve Tahlili", *İslâm İlim ve Düşünce Geleneğinde Kâdi Beyzâvî*, ed. Mustakim Arıcı (İstanbul: İSAM Yayınları, 2017), 659-705; a.mlf., "Saçaklızâde Mehmed Efendi'nin Beyzâvî'ye Yönelik Eleştirileri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (2006), 319-367; Muhammet Sacit Kurt, *Mu'tezile'ye Karşı Bir Ehl-i Sünnet Müdafî'i -et Tibî'nin (743/1343) 'Futûhu'l-Gayb' Adlı el-Keşşâf Hâşîyesi ve Eserinde ez-Zemahşeri'ye (538/1144) Yöneltilmiş Eleştiriler-* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2018), 101-108; Sultan Ümmügülsüm Gündüzalp, "Atûfî'nin Mir'âtü't-Te'vil Adlı Envâru't-Tenzil Hâşîyesinde Beyzâvî'ye Yönelik Eleştirileri", *Osmanlı'da İlm-i Tefsir*, ed. M. Taha Boyalık - Harun Abacı (İstanbul: İSAM Yayınları, 2019), 283-316; Taha Boyalık, *el-Keşşâf Literatürü -Zemahşeri'nin Tefsir Klasiklerinin Etki Tarihi-* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2019), 52, 59, 67, 71, 79, 83-84; Yusuf Memük, *Taşköprizâde'nin Kemalpaşazâde'ye Yöneltilmiş Eleştiriler: Hâşîye 'alâ Şerhi'l-Keşşâf li'l-Cürcânî Bağlamında* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), 77-164.

⁵ Ersin Çelik, *Şeyhu'l-İslâm Sa'dî Çelebi ve 'el-Fevâidü'l-behiyye: Hâşîye 'alâ Tefsiri'l-Beyzâvî' Adlı Eserinin Tahlili* (Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015), 17, 57, 95-96, 101, 134-135.

⁶ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakatü'l-Müfessirin* (İstanbul: Ravza Yayınları, 2008), 2/637.

⁷ İbn Kemâl'in tefsiri üzerine bir doktora tezi hazırlayan Mustafa Kılıç bu eleştirilerinin çoğu zaman zımnî olduğu tespitini yapmış, İbn Kemâl'in bu itirazlarını bazı örneklerle izah etmiştir. (Mustafa Kılıç, *İbn-i Kemâl Hayatı Tefsire Dair Eserleri ve Tefsirindeki Metodu* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Doktora Tezi, 1981), 276-284.)

Yetişkinliğinin ilk zamanlarında askerî sınıfta sipahi olarak seferlere katılırken daha sonra ilmiye sınıfına geçmiştir. Sultan Yavuz Selim ile birlikte Mısır seferine katılmıştır. Edirne, Üsküp ve İstanbul medreselerinde müderrislik yapmıştır. Edirne kadılığı ve Anadolu kazaskerliği görevlerini ifa ettikten sonra 932/1526 yılında şeyhülislâmlık makamına getirilmiştir. Bu görevde iken 940/1534 yılında vefat etmiştir. Tefsir, fıkıh, hadis, tarih, felsefe, dil ve edebiyat gibi alanlarda çok sayıda eser ortaya koymuştur. Yüksek ilmi gücü ile Osmanlı döneminin en mümtaz âlimlerinden biri sayılmıştır.⁸

İbn Kemâl Paşa'nın tefsiri Kur'ân-ı Kerim'in Fâtîha'dan Saffât sûresine kadarki bölümünü kapsamaktadır. Taşköprülüzâde Ahmed Efendi (öl. 999/1591), müfessirin ömrü izin vermediği için bu eserin eksik kaldığını belirtmiştir.⁹ Eser müfessirin Mülk, Nebe', Nâziât ve Târik sûrelerinin tefsirleriyle ilgili risaleleri de ilave edilerek yakın dönemde 9 cilt halinde basılmıştır.¹⁰ İbn Kemâl Paşa'nın bu tefsiri lügat, nahiv ve belâgat konularındaki güçlü tahlilleri, âyetlerin muhtasar bir üslupla tefsir edilmesi, özgün yorumları, meseleler üzerinde müfessirin derin tetkiklerini ve dikkate değer tasarruflarını içermesi, Zemahşerî ve Beyzâvî'ye eleştirileri, âyetler arasındaki irtibata vurgusu gibi özellikleriyle öne çıkar. En önemli kaynakları Zemahşerî, Beyzâvî ve Neseî'nin (öl. 710/1310) tefsirleridir. Üslubu ve değindiği meseleler itibarıyla bu üç tefsirle benzerliği söz konusudur. Bunların yanında İmâm Mâtürîdî (öl. 333/944), Râgıb el-İsfehânî (öl. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği), Vâhidî (öl. 468/1076), Necmeddîn en-Neseî'nin (öl. 537/1142), İbn Atiyye el-Endelûsî (öl. 541/1147), Fahreddîn er-Râzî (öl. 606/1210), Kurtubî (öl. 671/1273), Kevâşî (öl. 680/1281), Ebû Hayyân el-Endelûsî (öl. 745/1344), Teftâzânî (öl. 792/1390) ve Seâlibî (öl. 875/1470) gibi müfessirlerin tefsirlerinden istifade edilmiştir. Âyetler tefsir edilirken Kur'ân'ın diğer âyetlerine, hadis-i şerîflere, sahâbe ve tâbiînin görüşlerine müracaat edilmiştir. Akâdevî konularda Mu'tezile, Haşviyye, Muattıla, Dehriyye ve Cebriyye gibi fırkalar eleştirilmiş, Ehl-i Sünnet'in görüşleri tercih edilmiştir. İbn Kemâl Paşa fikhî konularda ise çoğunlukla Hanefî ve Şâfiîlerin görüşlerine yer vermiş, bazı durumlarda Hanefîlerin görüşünü tercih etmiştir.¹¹

⁸ Hakkında bk. Taşköprülüzâde Ahmed Efendi, *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye fî 'ulemâi'd-devleti'l-Osmâniyye*, haz. Muhammet Hekimoğlu, ed. Derya Örs (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 509-601; Müstakimzâde Süleymân Sa'deddîn Efendi, *Devhatü'l-meşâyih* (İstanbul, ts.), 16-18; Cevdet Bey, *Tefsir Târîhi* (İstanbul: Ahmed Kâmil Matbaası, 1927), 139-140; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakatü'l-Müfessirin*, 635-639; Kılıç, *İbn-i Kemâl Hayatı Tefsire Dair Eserleri ve Tefsirindeki Metodu*, 1-88; Ahmed b. Muhammed el-Edirnevî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, thk. Süleymân b. Sâlih Hazzî (Medine: Mektebetü'l-ulûm ve'l-hikem, 1997/1417), 373-374; Âdil Nüveyhiz, *Mu'cemül-müfessirîn min şadri'l-İslâm hatta'l-aşri'l-hâdir* (Beyrut: Müessesetü Nuveyhizi's-Sekafiyye, 1403/1983), 1/39-40; Abdülhay el-Leknevî el-Hindî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, tashih ve ta'lik: Muhammed Bedreddîn Ebû Firâs en-Na'sânî (Kahire: Matbaatü's-saâde, 1324), 21-22; Şerafettin Turan, "Kemalpaşazâde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/238-240.

⁹ Taşköprülüzâde, *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye*, 601.

¹⁰ Şemseddîn Ahmed b. Süleymân b. Kemâl Paşa er-Rûmî el-Hanefî, *Tefsiru İbn Kemâl Paşa*, tahkik ve ta'lik: Mâhir Edîb Habbûş (İstanbul: Mektebetü'l-irşâd, 1439/2018).

¹¹ Tefsir hakkında daha geniş bilgi için bk. Mustafa b. Abdullâh Hacı Halife Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn an esâmi'l-kütûbi ve'l-fünûn* (Beyrut: Dârü ihyâi't-türâsi'l-Arabî, ts.), 1/439; Cevdet Bey, *Tefsir Târîhi*, 140; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakatü'l-Müfessirin*, 637; Kılıç, *İbn-i Kemâl Hayatı Tefsire Dair Eserleri ve Tefsirindeki Metodu*, 114-296; Ziya Demir, *XIII-XVI. y.y. Arası Osmanlı Müfessirleri* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006), 245-246; Enver Arpa, "Şeyhülislam Kemal Paşazade ve Tefsir Anlayışı", *Tokat'ta Kur'an Günleri X. Kur'an Sempozyumu: Kur'an ve Eğitim, 12-13 Mayıs 2007* (Ankara: Fecr Yayınları, 2008), 206-214; Mâhir Edîb Habbûş, "Mukaddime", *Tefsiru İbn Kemâl Paşa*, mlf. İbn Kemâl (İstanbul: Mektebetü'l-irşâd, 1439/2018), 1/18-111.

Tefsir Hâşiyeye Edebiyatının Karakteristik Bir Özelliği Olarak Eleştirisi: Sa'dî Çelebi'nin İbn Kemâl Paşa'ya Yönelik Bazı Eleştirilerinin Tahlili

Bu çalışmanın konusuyla ilgisi dolayısıyla tekrar belirtmekte yarar vardır ki; İbn Kemâl Paşa'nın Zemaşşerî'nin *el-Keşşâf*'ı ile Beyzâvî'nin *Envâru't-tenzîl*'ine bazı noktalarda açık veya zımnî olarak eleştiriler getirmesi dikkate değer bir durumdur. İbn Kemâl Paşa bu tefsirlere müracaat ederken müfessirlerin görüşlerini tahkik etmiş, çoğu yerde de seleflerine itirazlar yöneltmiştir.¹²

2. Sa'dî Çelebi ve Envâru't-Tenzîl Hâşiyesi

Kastamonu'da doğan Sa'dî Çelebi, küçük yaşta babasıyla beraber İstanbul'a gelmiş, ilim tahsilini burada tamamlamıştır. Bursa, Edirne ve İstanbul medreselerinde müderrislik yapmıştır. Semân medreseleri müderrisi iken 930/1524'te İstanbul'a kadı tayin edilmiştir. Bu görevini on bir yıl sürdürdükten sonra 940/1533'te azledilerek Semân medreselerinden birine geri gönderilmiştir. İbn Kemâl Paşa'nın vefatı üzerine 940/1534'te şeyhülislâmlık makamına getirilmiştir. Vefat edinceye kadar beş yıl süreyle bu görevi ifa etmiştir. Şeyhülislâm Sa'dî Efendi, 945/1539 yılında vefat etmiştir. İstanbul'un Fatih ilçesinde bir Dâru'l-Kurrâ yaptırmıştır. Sa'dî Çelebi'nin Beyzâvî'nin *Envâru't-tenzîl*'ine yazdığı hâşiyesi, fetvaları ve çoğunluğu fıkıhla ilgili olmak üzere dini ilimlerle ilgili pek çok şerh, hâşiyeye ve ta'lik formunda eseri bulunmaktadır.¹³

Sa'dî Çelebi'nin ulemânın itimad ile müracaat ettiği en meşhur eseri Beyzâvî'nin *Envâru't-tenzîl*'ine yazdığı hâşiyesidir.¹⁴ *Hâşiyeye*'nin tefsirin ne kadarını kapsadığı konusu ihtilaflıdır. Mevcut nüshaların bazıları tam, bazıları da Hûd sûresinden Kur'an'ın sonuna kadardır. Kâtip Çelebi, eserin aslının Hûd sûresinin başından Kur'an'ın sonuna kadar olduğunu, baş kısmının ise oğlu Pîr Muhammed tarafından çeşitli eserlerden cem' edilerek kendi ilaveleriyle birlikte metne dahil edildiği görüşündedir.¹⁵ Sonradan metne eklendiği belirtilen bu kısmın Hûd sûresi ve devamındaki kısma göre daha muhtasar olduğu dikkat çekmektedir.

Eserde Teftâzânî, Seyyid Şerîf el-Cürçânî (öl. 816/1413), Tîbî (öl. 743/1343) ve Bâbertî (öl. 786/1384) gibi *el-Keşşâf* muhaşşilerinden istifade edilmiş;¹⁶ Taberî (öl. 310/923), Mâtürîdî, Sa'lebî (öl. 427/1035), Mâverdî (öl. 450/1058), Vâhidî (öl. 468/1076), Necmeddîn en-Nesefî, Zemaşşerî, İbn Atıyye (öl. 541/1147), Fahreddîn er-Râzî (öl. 606/1210), Kurtubî, Kevâşî (öl. 680/1281), Nesefî, Ebû Hayyân, Bikâî (öl. 885/1480),

¹² Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakatü'l-Müfessirin*, 637; Kılıç, *İbn-i Kemâl Hayatı Tefsire Dair Eserleri ve Tefsirindeki Metodu*, 276; Rabia Hacer Bahçeci, *İbn Kemal Tefsirinin el-Keşşâf Geleneğindeki Yeri: Dil ve Belâgat İlimleri Çerçevesinde Mukayeseli Bir İnceleme* (İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 112, 115.

¹³ Hakkında bk. Taşköprülüzâde Ahmed Efendi, *eş-Şekâikü'n-nu'mâniyye*, 701-703; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, 1/191; Necmüddîn Muhammed b. Muhammed el-Gazzî, *el-Kevâkibü's-sâira bi-a'yâni'l-mieti'l-âşira* (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîye, 1418/1997), 2/233-235; Edirnevî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 377; Müstakimzâde, *Devhatü'l-meşâyih*, 18-19; Hayreddîn Zirikli, *el-A'lâm* (Beyrut: Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, 2002), 3/88; Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-müfessirîn*, 206; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, 78; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakatü'l-Müfessirin*, 641-642; Recep Akkuş, "Şeyhülislâm Sa'dî Çelebi ve Dâru'l-Kurrası", *Diyânet Dergisi* 25/2 (1989), 95-108; Mehmet İpşirli - Ziya Demir, "Sâdi Çelebi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/404-405.

¹⁴ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, 1/191; Edirnevî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 377; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakatü'l-Müfessirin*, 642.

¹⁵ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, 1/191.

¹⁶ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, 1/191; Demir, *Osmanlı Müfessirleri*, 329-330; Ersin Çelik, "Şeyhülislâm Sa'dî Çelebi ve Kâdi Beyzâvî Hâşiyesinin Değerlendirilmesi", *Kastamonu Üniversitesi II. Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu -Kastamonu'nun Manevi Mimarları- 4-6 Mayıs 2014* (Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi, 2014), 648-649.

Süyûtî (öl. 911/1505) ve İbn Kemâl Paşa gibi müfessirlere atıflar yapılmıştır.¹⁷ Sa'dî Çelebi, Beyzâvî metninin doğru ve kolay anlaşılması için yaptığı açıklamalar yanında müfessirin eksik bıraktığı noktalara işaret etmiş, yer yer müfessire itirazlar dile getirmiştir.¹⁸ Kendi özgün mütalaalarını ortaya koymuştur.¹⁹ Sa'dî Çelebi'nin hâşiyesi *Envâru't-tenzîl* hâşiyeleri arasında daha kapsamlı, derinlikli ve geniş kitlelerce okunmuş olması gibi yönleriyle öne çıkar.²⁰ Ayrıca bu hâşiyeye üzerine Abdullâh b. Muhammed (öl. 1064/1654), Mustafa b. Süleymân (öl. 1073/1663), Muhammed b. Hasan el-Kevâkibî (öl. 1096/1685), Burhânüddîn İbrâhîm b. Hasan el-Gürânî (öl. 1101/1690), Kara Halîl b. Hasan el-Boyabadî (öl. 1123/1711), Debbağ Müftü Ahmed el-Mar'aşî (öl. 1165/1751), Balîzâde Mustafa ve Mahmûd b. Hasan el-Mağnisavî gibi müelliflerce hâşiyeye ve ta'lîkler²¹ yazılmış olması Sa'dî Çelebi'nin *Envâru't-tenzîl* hâşiyeye literatürüne önemli etkisinin göstergesidir.

Hâşiyeye'nin dikkat çeken bir başka yönü Beyzâvî ve diğer müelliflere yöneltilen eleştirilerin yoğunluğudur. Sa'dî Çelebi, Beyzâvî'yi Zemahşerî'nin etkisinde kalarak yer yer itirazlar fikirlere yer vermekle eleştirmiş, onun bazı tefsir, fıkıh ve dil tercihlerini isabetli bulmamıştır.²² Yine Ebû Hayyân'a da benzer eleştiriler getirmiştir.²³

Sa'dî Çelebi'nin hâşiyesinde çok sayıda eleştiri yönelttiği diğer bir müellif ise şeyhülislâmlik makamından selefi İbn Kemâl Paşa'dır. Sa'dî Çelebi, ismini tasrih etmeksizin "Mevlânâ el-Allâme" diye hitap ederek İbn Kemâl Paşa'nın tefsirinden alıntılar yapmış, çoğu kez de ona itirazlar getirmiştir. Daha önce de belirtildiği gibi İbn Kemâl Paşa tefsirinde açık veya zımnî olarak Beyzâvî tefsirinden iktibaslarda bulunmuş, ona tenkitler yönelmiştir. Sa'dî Çelebi'nin de hâşiyesini kaleme alırken bu durumun farkında olarak İbn Kemâl Paşa'nın tefsirini sıkı bir şekilde takip ettiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Sa'dî Çelebi'nin İbn Kemâl'e itirazları cevapsız kalmamıştır. Bilhassa Muhammed b. Hasan el-Kevâkibî, Sa'dî Çelebi'nin hâşiyesi üzerine kaleme aldığı hâşiyede Sa'dî Çelebi'nin itirazlarını cevaplamış, başta Beyzâvî olmak üzere eleştirdiği müfessirleri savunmuştur.²⁴ Kevâkibî'nin bu çalışması, Sa'dî Çelebi'nin hâşiyesinde yer verdiği eleştirilerin takibi açısından önem arz eder.

3. Sa'dî Çelebi'nin İbn Kemâl Paşa'ya Bazı Eleştirileri ve Tahlili

Aşağıda Şeyhülislâm Sa'dî Çelebi'nin selefi İbn Kemâl Paşa'ya Hac sûresinin 49 ve 53. âyetlerindeki bazı ifadelerin kastı, Nûr sûresinin 11 ve Meryem sûresinin 23. âyetlerindeki bazı lafızların lügavî içeriği ile Furkân sûresinin 20 ve Enbiyâ sûresinin 30. âyetlerindeki iki kelâmî mülahasasına dair itirazları tahlil edilmiştir. Konuyla ilgili diğer

¹⁷ Şükrü Maden, "Osmanlı Tefsir Geleneğinde Hâşiyeciliğin Önemi -Şeyhülislam Sa'dî Çelebi'nin (ö. 945/1539) Hâşiyeye-i Süre-i Mülk 'ale'l-Kâdî el-Beyzâvî İsimli Hâşiyesi Örneğinde Bir Değerlendirme-", *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları*, ed. Bilal Gökçür v.dğr. (İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2013), 2/84; Çelik, *Şeyhu'l-İslâm Sa'dî Çelebi ve 'el-Fevâidü'l-behiyye: Hâşiyeye 'alâ Tefsiri'l-Beyzâvî' Adlı Eserinin Tahlili*, 57-59.

¹⁸ Maden, "Osmanlı Tefsir Geleneğinde Hâşiyeciliğin Önemi", 2/74-84.

¹⁹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, 1/191.

²⁰ Maden, *Tefsirde Hâşiyeye Geleneği*, 50.

²¹ Eserler için bk. Maden, *Tefsirde Hâşiyeye Geleneği*, 372.

²² Çelik, *Şeyhu'l-İslâm Sa'dî Çelebi ve 'el-Fevâidü'l-behiyye: Hâşiyeye 'alâ Tefsiri'l-Beyzâvî' Adlı Eserinin Tahlili*, 101, 134.

²³ Çelik, *Şeyhu'l-İslâm Sa'dî Çelebi ve 'el-Fevâidü'l-behiyye: Hâşiyeye 'alâ Tefsiri'l-Beyzâvî' Adlı Eserinin Tahlili*, 17, 57, 95-96, 135.

²⁴ Muhammed b. Hasan el-Kevâkibî, *Hâşiyeye 'alâ Hâşiyeti Sa'dî Efendi* (İstanbul: Beyazıt Kütüphanesi, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, 80), 1b.

Tefsir Hâşiye Edebiyatının Karakteristik Bir Özelliği Olarak Eleştirisi: Sa'dî Çelebi'nin İbn Kemâl Paşa'ya Yönelik Bazı Eleştirilerinin Tahlili

müfessir ve muhaşşilerin görüşleri ile karşılaştırmalar yapılmış, kendi kanaatimiz paylaşılmıştır.

3.1. Tefsir Tercihlerine Dair Eleştiriler

3.1.1. Resûlullâh'ın Hac Sûresinin 49. Âyetinde İfade edilen “Uyarıcı” (Nezîr) Olma Vasfı Kimlere Yöneliktir?

Hac sûresindeki “قُلْ يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّمَا أَنَا لَكُمْ نَذِيرٌ مُّبِينٌ فَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَرِزْقٌ كَرِيمٌ”²⁵ (De ki: “Ey insanlar! Ben sizin için sadece apaçık bir uyarıcıyım.” İman edip dünya ve âhiret için yararlı işler yapanlara bağışlanma ve çok değerli nimetler vardır.)²⁶ âyetlerinin tefsiriyle ilgili olarak Beyzâvî, 49. âyetin hitabının mü'min ve kafirleri kapsayacak şekilde genel olmasına rağmen âyette Resûlullâh'ın uyarıcı (*nezîr*) olduğunun belirtilmesi ile yetinilmesinin sebebini şöyle açıklar: “Çünkü kelâmın başı²⁷ ve bağlamı müşriklere aittir. Allah mü'minleri ve sevaplarını ise kafirlerin öfkesini artırmak için zikretmiştir.”²⁸ Bu ifadelerinden Beyzâvî'nin 49. âyette asıl uyarılan kimseler ile müşriklerin kastedildiği kanaatinde olduğu anlaşılmaktadır.

Bu âyeti *Envâru't-tenzîl*'i dikkate alarak tefsir ettiği anlaşılan İbn Kemâl Paşa ise Beyzâvî'den farklı düşünmektedir. Ona göre hitap mü'mini de kafiri de kapsamaktadır. Çünkü yapılan uyarı kıyametin kopacağına yöneliktir. Nitekim Hz. Peygamber (as), hem hâl diliyle hem de sözleriyle kıyametin bir alameti olarak gönderilmiş apaçık bir uyarıcı olmuştur. Âyetteki “أَنَا لَكُمْ نَذِيرٌ مُّبِينٌ” (Ben sizin için apaçık bir uyarıcıyım) ifadesi, Resûlullâh'ın “أَنَا النَّذِيرُ الْعُرْيَانُ”²⁹ (Ben çıplak bir uyarıcıyım) hadisi gibidir. İbn Kemâl Paşa ayrıca sözün devamında³⁰ her iki kesimin (mü'minler ve kafirler) kıyametle uyarılmış olmalarını da âyetin manasının umûmî olduğuna delil göstermektedir.³¹

Sa'dî Çelebi ise *Envâru't-tenzîl*'e yazdığı hâşiyede İbn Kemâl Paşa'nın bu açıklamalarını iktibas ettikten sonra ona itiraz etmiştir. Sa'dî Çelebi'ye göre âyetin bağlamı, hitabı açık bir şekilde müşriklere mahsus kılmaktadır. Ayrıca burada mü'minler İbn Kemâl Paşa'nın

²⁵ el-Hac 22/49-50.

²⁶ Çalışma içinde yer verilen âyet meâllerinde Hayrettin Karaman - Mustafa Çağrırcı - İbrahim Kâfi Dönmez - Sadrettin Gümüş'ün kaleme aldıkları *Kur'an Yolu* tefsirinden alınarak hazırlanan *Kur'an-ı Kerim Meâli* (Ankara: DİB Yayınları, 2015) adlı eserden yararlanılmıştır.

²⁷ Beyzâvî burada Hac sûresinin 47. âyetini kastediyor olmalıdır: وَيَسْتَعْجِلُونَكَ بِالْعَذَابِ وَلَنْ يُخْلِفَ اللَّهُ وَعْدَهُ وَإِنَّ يَوْمًا عِنْدَ رَبِّكَ كَأَلْفِ سَنَةٍ مِمَّا تَعُدُّونَ “Onlar senden azabın çabuk gelmesini istiyorlar. Allah vaadinden asla dönmez. Bilinmeli ki, rabbinin katındaki bir gün sizin saymakta olduklarınızın bin yılı gibidir.”

²⁸ Kâdi Nâsiruddîn Ebû Said Abdullâh b. Ömer b. Muhammed eş-Şîrâzî eş-Şâfiî el-Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, thk. Subhî Hasan Hallâk - Muhammed Ahmed el-Atraş (Dimeşk-Beyrut: Dâru'r-reşîd, 1421/2000), 2/452.

²⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Câmi'u's-saħîh*, nşr. Muhibbüddîn el-Hatîb - Muhammed Fuâd Abdülbâkî - Kusay Muhibbüddîn el-Hatîb (Kahire: Mektebetü's-selefiyye, 1400), “Rikâk”, 26 (No. 6117).

³⁰ İbn Kemâl Paşa, sûrenin devamındaki وَلَا يَزَالُ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي مِزْيَةٍ مِنْهُ حَتَّى تَأْتِيَهُمُ السَّاعَةُ بَغْتَةً أَوْ يَأْتِيَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ “İnkâr edenler ise, kıyamet kendilerine ansızın gelinceye veya sonu olmayan günün azabı kendilerini yakalayınca kadar Kur'an hakkında hep şüphe içinde kalacaklardır.” (Hac 22/55) âyetini kastediyor olmalıdır.

³¹ İbn Kemâl Paşa, *Tefsîru İbn Kemâl Paşa*, 7/137; Sa'dî Çelebi, *Hâşiye ale'l-Beydâvî* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye, 168), 131a.

dediği gibi kıyamet ile uyarılmış da değildir. Yine devam eden ifadelerde mü'minlerin ve kafirlerin hallerinin açıklanmış olması buradaki hitabın umûmî olduğuna delalet etmez.³²

İbn Kemâl Paşa'nın eleştirisine Sa'dî Çelebi'nin verdiği tepki böyle olmakla beraber, esasında Beyzâvî'nin bu âyetin tefsirine dair yaptığı açıklamanın kaynağı Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'idir.³³ Yine burada müşriklere hitap edildiği Zemahşerî dışındaki müfessirlerce de ifade edilmiştir.³⁴ Örneğin Fahreddîn er-Râzî'ye göre âyetteki "Ben apaçık bir uyarıcıyım" ifadesi "Ben uyarılmak için gönderildim. Sizin bununla alay etmeniz bana bu konuda engel olmaz." anlamında Hz. Peygamber'in müşriklere bir tepkisidir.³⁵ Yine Nesefî, Ebû Hayyân ve Ebussuûd Efendi (öl. 982/1574) de *el-Keşşâf*'a tabi olarak âyetin müşriklere hitaben sevk edildiğini belirtmişlerdir.³⁶ İbn Kesîr de bu âyette kâfirlerin azap ile korkutuldukları kanaatinde.³⁷ *el-Keşşâf* şârihi Tîbî ise âyete kısmen farklı mana vermektedir. Ona göre âyet, uyarıyı kabul edenlerin bunun faydasını göreceklerini, reddedenlerin ise helâk olacaklarını anlatmaktadır.³⁸ Ancak Tîbî'nin bu açıklamasına göre de hitap yine müşriklere yöneliktir.

Bu hususta İbn Kemâl Paşa'ya en açık destek Beyzâvî muhaşşî İsmâil Konevî (öl. 1195/1781) ve Sa'dî Çelebi'nin *Envâru't-tenzîl* hâşiyesi üzerine eleştirel içerikli bir hâşiye kaleme alan Muhammed b. Hasan el-Kevâkibî'den gelmiştir. Konevî, âyetin hitabının açık bir şekilde hem mü'minleri hem kafirleri kapsadığını söylerken³⁹ Kevâkibî de "إِنَّمَا أَنْتَ مُنذِرٌ" ⁴⁰ (Sen ancak ondan korkanları uyarırsın.), "وَأَنْذِرْ عَشِيرَتَكَ الْأَقْرَبِينَ" ⁴¹ (Yakın akrabana uyar) âyetlerini ve Hz. Peygamber'in Hz. Âişe, kızı Fâtıma, halası Safiyye gibi ehl-i beytine cehennem ateşinden kendilerini sakınmaları konusunda uyarılarda bulunduğunu delil getirerek âyetin anlamının genel olduğunu söylemiştir.⁴²

³² Sa'dî Çelebi, *Hâşiye ale'l-Beydâvi* (Süleymaniye, 168), 131a.

³³ Ebû'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hağâikü't-tenzîl ve 'uyûni'l-eğâvil fi vücûhi't-te'vil*, thk. Muhammed Abdüsselâm Şahin (Beirut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1424/2003), 3/160.

³⁴ Örneğin bk. Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullâh b. Abdilmuhsin et-Türki (Kahire: Hecl, 1422/2001), 16/600.

³⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Hasan b. Hüseyin Fahreddîn er-Râzî, *et-Tefsîru'l-kebîr: Mefâtihu'l-ğayb* (Beirut: Dâru'l-fîkr, 1401/1981), 23/47-48. Ayrıca bk. Şihâbüddîn es-Seyyid el-Bağdâdî el-Âlûsî, *Rûhu'l-me'âni fi tefsîri'l-Kur'âni'l-'azîm ve's-seb'î'l-meşânî* (Beirut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, ts.), 17/171.

³⁶ Ebû'l-Berekât Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî, *Medârikü't-tenzîl ve hağâikü't-te'vil* (Beirut: Dâru'l-kelîmî't-tayyib, 1419/1998), 2/447; Ebû Hayyân el-Endelûsî, *el-Bağru'l-muğîb*, nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Muavvaz (Beirut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1993), 6/351; Ebussuûd b. Muhammed el-İmâdî, *İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-kerîm* (Beirut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, ts.), 6/112.

³⁷ Ebû'l-Fidâ İsmâil b. Kesîr ed-Dimeşki, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, thk. Mustafa es-Seyyid Muhammed v.dğr. (Kahire: Müessesetü Kurtuba, 1421/2000), 10/82-83. Ayrıca bk. Muhammed et-Tâhir b. Âşûr, *Tefsîru't-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunis: ed-Dâru't-Tunûsiyye li'n-neşr, 1984), 17/293-294; Hayrettin Karaman - Mustafa Çağrıncı - İbrahim Kâfi Dönmez - Sadrettin Gümüş, *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (Ankara: DİB Yayınları, 2017), 3/741.

³⁸ Şerefüddîn el-Hüseyin b. Abdillâh et-Tîbî, *Futûhu'l-ğayb fi'l-keşf an künâi'r-rayb*, thk. İyad Ahmed el-Gavc v.dğr. (Dübey: Câizetü Dübey ed-devliyye li'l-Kur'âni'l-Kerîm, 2013/1434), 10/156.

³⁹ İsmâbüddîn İsmâil b. Muhammed el-Hanefî el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî 'alâ Tefsîri'l-İmâmi'l-Beydâvi ve me'ahü Hâşiyetü İbni't-Temcid*, nşr. Abdullâh Mahmûd Muhammed Ömer (Beirut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1422/2001), 13/89.

⁴⁰ en-Nâziât 79/45.

⁴¹ eş-Şuarâ 26/214.

⁴² Kevâkibî, *Hâşiye 'alâ Hâşiyeti Sa'dî Efendi* (Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, 80), 171a.

**Tefsir Hâşîye Edebiyatının Karakteristik Bir Özelliği Olarak Eleştirisi: Sa'dî Çelebi'nin İbn
Kemâl Paşa'ya Yönelik Bazı Eleştirilerinin Tahlili**

Anlaşıldığı üzere iki şeyhülislâm arasındaki ihtilaf, delil farklılığına dayanmaktadır. Sa'dî Çelebi daha husûsî olarak âyetin siyak ve sibak bağlamını esas almış ve âyette müşriklerin uyarıldıklarını belirtmiştir. İbn Kemâl Paşa ise âyetin mü'min ve kâfir herkese hitap ettiğini söylerken Kur'ân ve sünnetin genelini dikkate alan bir yorum yapmıştır. Onun "nezîr" in (uyarıcı) Hz. Peygamber'in kâfir ve mü'min herkes için öne çıkan bir vasfı olmasını gözettiği anlaşılmaktadır. Kanaatimizce bu tartışmada Sa'dî Çelebi haklıdır. Müfessirlerin çoğunluğunun belirttiği üzere Hac sûresinin 49. âyetindeki hitabın müşriklerle ilgili olması bize göre daha kuvvetli bir ihtimaldir. Çünkü sûrenin 48. âyetinde müşriklerin Resûlullâh'ın onları uyardığı azabın acele olarak başlarına getirilmesini isteyerek Resûlullâh'ı alaya aldıkları anlatılmaktadır. 49. âyette de Resûlullâh'tan kendisinin sadece apaçık bir uyarıcı olduğunu bu inkarcılara ifade etmesi istenmiştir. Âyetin bu bağlamı, hitabın müşriklerle olmasını gerektiren önemli bir karinedir. Ayrıca bu âyetdeki "إِنَّمَا أَنَا لَكُمْ نَذِيرٌ مُّبِينٌ" ifadesi kısmî farklılıklarla başka âyetlerde⁴³ de yer almıştır. Bu âyetlerin de siyakları itibariyle inkâr ehline yönelik olduğu anlaşılmaktadır. Bununla beraber bu âyette uyarının müşriklerle tahsis edilmesi durumunda lafzın mefhûm-ı muhâlifî düşünülerek mü'minlerin hiçbir uyarı ile muhatap olmadıklarına dair bir mananın doğacağına dair bir itiraz isabetli olmayacaktır. Zira Kur'ân'ın bütünü buna açık bir şekilde karşıdır.⁴⁴ Son tahlilde ise Hz. Peygamber'in "nezîr" vasfının kâfir, mü'min herkese genel olduğu, bununla birlikte bu âyette müşriklerle hitaben yer aldığı söylenebilir.

3.1.2. Hac Sûresinin 53. Âyetindeki "Kalplerinde Hastalık Bulunanlar" ve "Kalpleri Kaskatı Kesilenler" İfadeleri ile Kimler Kastedilmektedir?

Hac sûresinin 52. âyetinde şeytanın peygamberlerin temennilerine bir şeyler karıştırma çabası içinde olduğu, lakin Allah'ın onun kattığı şeyi iptal edip âyetlerini sağlam bir şekilde yerleştirdiği ifade edilir. 53. âyette de önceki âyette bahsedilen bu durumun kalplerinde hastalık bulunanlar ve kalpleri kaskatı kesilmiş kimseler için bir imtihan olduğu belirtilir. Beyzâvî bu âyetdeki "لِّلَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ" (Kalplerinde hastalık bulunanlar) ifadesindeki hastalığın "şek ve nifak" olduğunu, "الْفَاسِيَةَ قُلُوبُهُمْ" (kalpleri kaskatı kesilenler) ile de "müşrikler" in kastedildiğini ifade etmiştir.⁴⁵

İbn Kemâl Paşa ise bu âyetin tefsirinde kalbin hastalığını şek ve tereddüd, kalbi katılaştıranları da gizlice veya açıktan batıl bir itikada kesin olarak bağlananlar olarak tefsir etmiştir. Bununla beraber o, kalplerinde hastalık bulunanların münafıklar olduğunu iddia edenleri münafıkların, inkarını açıkça ortaya koyan kâfirlerden daha katı bir kalbe sahip olduklarından habersiz olmakla eleştirmiştir.⁴⁶

⁴³ el-Ankebût 29/50; Sâd 38/70; el-Mülk 67/26. Ayrıca bk. el-A'râf 7/184; Hüd 11/25; eş-Şuarâ 26/115; Sâd 38/65; Ahkâf 46/9.

⁴⁴ Bk. el-A'râf 7/188; Hüd 11/2; Furkân 25/1; Ahzâb 33/45; Sebe' 34/28; Fâtır 35/24; Fetih 48/8.

⁴⁵ Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 2/454.

⁴⁶ İbn Kemâl Paşa, *Tefsiri İbn Kemâl Paşa*, 7/140. Benzer bir açıklama Hafâcî'nin (öl. 1069/1659) hâşiyesinde de yer almaktadır. Burada münafıkların mü'minlerle beraber yaşayarak İslâm dinin hakikatlerini yakından tanıma imkanına sahip oldukları halde iman etmemelerinin, müşriklerden daha katı bir kalbe sahip olduklarını gösteren bir durum olduğu ifade edilmiştir. (Şihâbüddin el-Hafâcî, *Hâşiyetü's-Şihâb: İnâyetü'l-kâdî ve kifâyetü'r-râdî 'alâ Tefsiri'l-Beydâvî* (Beyrut: Dâru sâdir, ts.), 6/307).

Sa'dî Çelebi, *Envâru't-tenzîl*'in bu kısmına düştüğü hâşiyede Bakara sûresinin 10. âyetine⁴⁷ işaret ederek Beyzâvî'nin hastalık için zikrettiği "nifak" kelimesinin münafıklar için kullanılmasının uygun olacağını belirttiikten sonra İbn Kemâl'in bu eleştirisini gündeme taşımış ama ona katılmamıştır. Zira ona göre İbn Kemâl'in dediği gibi münafıkların müşriklerden daha katı kalpli oldukları kabul edilse bile Beyzâvî'nin tefsirinde bu manayı engelleyecek bir şey yoktur. Çünkü kalbin hastalıklı olması, yumuşak kalpli olmayı gerektirecek değildir. Yani Beyzâvî burada kalplerinde hastalık bulunanları şek ve nifak ehli olarak açıklarken onların kalplerinin yumuşak olduğunu, kalplerinin katılaştığını kastetmiş değildir.⁴⁸

Kanaatimizce Sa'dî Çelebi, her ne kadar Beyzâvî'nin İbn Kemâl'in itiraz ettiği manayı kastetmemiş olduğunu söylese de her iki taraf arasında dikkate değer bir ihtilaf bulunmaktadır. Beyzâvî ve onun yanında yer alan Sa'dî Çelebi kalplerinde hastalık bulunanları "münafıklar", kalpleri kaskatı kesilenleri ise "müşrikler" olarak yorumlama taraftarıdır. İbn Kemâl ise bu tahsise karşı çıkmıştır. Ona göre ilkinde şüphe ve tereddüt içinde olanlar, ikincisinde ise ister müşrik gibi açıktan inkâr yolunu tutsun ister münafık gibi gizliden gizliye inkârı seçsin genel olarak küfürde ısrarcı olan bütün kafirler kastedilmiştir. Nitekim Kevâkibî de haklı olarak, İbn Kemâl'in itirazının iyi anlaşılmadığına dikkat çekmiştir. İbn Kemâl'i savunduğu anlaşılın Kevâkibî'ye göre burada münafıkları da kalbi katılaştıranların arasına dahil etmek ve kalbi hastalıklı olanları şüphe içinde olanlarla açıklamak daha evlâdır.⁴⁹

Beyzâvî öncesi tefsir literatüründe bu âyette kalplerinde hastalık bulunmakla nitelenen kimselerin ekseriyetle münafıklar olarak açıklandığı söylenebilir.⁵⁰ Bununla beraber müfessirler âyetin ikinci kısmındaki "الْفَاسِيَةِ قُلُوبُهُمْ" (kalpleri kaskatı kesilenler) ifadesini daha genel manada Allah'ın emirlerine karşı kalpleri yumuşamayan, inkarda ısrar eden kafirler olarak açıklamışlardır.⁵¹ Bize göre de âyetin ikinci kısmındaki kalpleri katılaştıran kimselerden kastın müşriklere tahsis edilmeksizin küfürde ısrar edenler olarak açıklanması daha uygundur. Zira nüzül döneminin müşrikleri de münafıkları da çoğunlukla İslâm dinine karşı büyük bir düşmanlık içinde olmuşlardır. Aynı şekilde kalplerinde hastalık bulunanların "şüphe içinde olanlar" diye açıklanması kanaatimizce âyetin siyaki açısından bu kişilerin Resûlullâh'a ve mü'minlere karşı düşmanca tavırlarını yansıtmak bakımından yumuşak bir ifade olacaktır. Nitekim Kur'an'da "فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ" ifadesi pek çok âyette yer almıştır. Âyetlerin bağlamlarına bakıldığında ilgili ifadenin

⁴⁷ "Kalplerinde bir hastalık vardır, Allah da onlardaki hastalığı arttırmıştır. Yalan söylemeleri yüzünden, onlar için acı veren bir azap da vardır." (el-Bakara 2/10)

⁴⁸ Sa'dî Çelebi, *Hâşiye ale'l-Beydâvî* (Süleymaniye, 168), 131b.

⁴⁹ Kevâkibî, *Hâşiye 'alâ Hâşiyeti Sa'dî Efendi* (Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, 80), 172b.

⁵⁰ Bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 16/612; Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî es-Semerkandî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, thk. Murat Sülün, mürâca: Bekir Topaloğlu (İstanbul: Dâru'l-mizân, 2005), 9/397; Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb el-Mâverîdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, nşr. es-Seyyid Abdülmaksûd b. Abdîrahîm (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, ts.), 4/36; Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ûd el-Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, thk. Muhammed Abdullâh en-Nemr - Osman Cum'a Damîriyye - Süleyman Müslim el-Harş (Riyâd: Dâru Taybe, 1411), 5/395; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/162; Ebû'l-Ferec Celâleddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed b. el-Cevzî el-Kuraşî el-Bağdâdî, *Zâdü'l-mesîr fi 'ilmi't-tefsîr* (Beyrut - Dımeşk: el-Mektebü'l-İslâmî, 1404/1984), 5/443; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, 10/87; Fahreddîn er-Râzî, *et-Tefsîru'l-kebir*, 23/56.

⁵¹ Bk. Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Abdurrahmân Mahmûd Şehhâte (Beyrut: Müessesetü't-târîhi'l-Arabî, 1423/2002), 3/133; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 9/397-398; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 5/443.

Tefsir Hâşiye Edebiyatının Karakteristik Bir Özelliği Olarak Eleştiri: Sa'dî Çelebi'nin İbn Kemâl Paşa'ya Yönelik Bazı Eleştirilerinin Tahlili

mü'minlere ve İslâm dinine karşı düşmanca duygu ve tavırlar içinde olanlar için kullanıldığı anlaşılmaktadır.⁵² Dolayısı ile burada bahsedilen manevî hastalığın sadece şek veya nifaka tahsis edilmeksizin kafirlerin bir inanç bozukluğu olarak ifade edilebilecek inkâr, şek, nifak, inananlara karşı kin, öfke ve düşmanlık gibi durumlarını anlatması bize göre daha uygundur. Yine bu noktada Âlûsî'nin tefsirinde yer verdiği bir görüşe de işaret edilebilir. Bu yoruma göre kalplerinde hastalık bulunanlardan kasıt kafirlerin geneli, kalpleri katılmış olanlar ise İslâm'a karşı daha fazla düşmanlık içinde olan kafirlerdir.⁵³

3.2. Dilbilimsel Konulardaki Eleştiriler

3.2.1. Nûr Sûresinin 11. Âyetindeki "Usbe" Kelimesi Kaç Kişiden Oluşan Topluluklar İçin Kullanılır?

Nûr sûresinin 11. âyetinde "عُضْبَةٌ مِنْكُمْ" ifadesi ile Hz. Âişe'ye zina iftirası atanların o toplum içindeki "bir topluluk" olduğu ifade edilmiştir. Beyzâvî ilgili ifadenin tefsirinde "عُضْبَةٌ" kelimesinin 10'dan 40'a kadar kişiden oluşan topluluklar için kullanıldığını belirtmiş ve burada Abdullâh b. Übey, Zeyd b. Rifâa, Hassan b. Sâbit, Mistah b. Üsâse, Hamne bint. Cahş ve onlara katılanların murad edildiğini ifade etmiştir.⁵⁴ İbn Kemâl Paşa da tefsirinde "عُضْبَةٌ" kelimesinin 10'dan 40'a kadar kişiden oluştuğunun söylendiğini, ancak Hafsa Mushafi'ndaki⁵⁵ "عُضْبَةٌ أَرْبَعَةٌ" ifadesinin bu bilgiye karşı olduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte İbn Kemâl bu kimselerin Abdullâh b. Übey, Zeyd b. Rifâa, Hassan b. Sâbit, Mistah b. Üsâse, Hamne bint. Cahş ve onlara yardım edenler olduğunu ifade eder.⁵⁶ Sa'dî Çelebi ise *Envâru't-tenzîl*'in bu kısmıyla ilgili yaptığı açıklamada İbn Kemâl'in bu ifadesini hâşiyesine taşımış ve onu eleştirmiştir. Sa'dî Çelebi'ye göre "عُضْبَةٌ"nin 10'dan 40'a kadar kişiden oluşan topluluğu ifade etmek için Arap diline konulmuş bir kelime olduğu dil âlimlerinin önde gelenlerince sabittir, bunun inkârı mümkün değildir. Hz. Hafsa Mushafi'ndaki bilgi ise mecaza hamledilmelidir. Sa'dî Çelebi'nin bu noktada İbn Kemâl'e bir de çelişki eleştirisi bulunmaktadır. Zira İbn Kemâl Paşa da aslında Hz. Âişe'ye iftira atanların "Abdullâh b. Übey, Zeyd b. Rifâa, Hassan b. Sâbit, Mistah b. Üsâse, Hamne bint. Cahş ve onlara yardım edenler"den oluştuğunu söylerken bunu itiraf etmiştir.⁵⁷ Ancak Kevâkibî'nin de dikkat çektiği üzere İbn Kemâl'in kastının Sa'dî Çelebi tarafından yanlış anlaşıldığı görülmektedir. İbn Kemâl bu kıraati "عُضْبَةٌ" kelimesini 4 kişiden oluşan topluluklara tahsis etmek niyetiyle zikretmemiştir. O burada *usbe* denilen grubun 10'dan 40'a kadar kişilerle sınırlanamayacağını kastetmektedir. Dolayısı ile İbn Kemâl'in bu kıraati delil olarak zikretmesi ile ifk hadisesine katılanlar için 4'ten fazla kişiyi zikretmesi bir çelişki değildir.⁵⁸

⁵² el-Bakara 2/10; el-Mâide 5/52; el-Enfâl 8/49; et-Tevbe 9/125; el-Hac 22/53; en-Nûr 24/50; el-Ahzâb 33/12, 60; Muhammed 47/20, 29; el-Müddessir 74/31.

⁵³ Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 17/174.

⁵⁴ Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl*, 2/488

⁵⁵ Hz. Ömer'in kızı ve Peygamber Efendimizin de hanımı olan Hz. Hafsa, nüzul döneminde kendine mahsus bir mushaf oluşturmuş sahâbilerden biridir. Söz konusu mushaf hakkındaki bir çalışma için bk. Nesrişah Saylan, "Hz. Hafsa'ya Nispet Edilen Kıraat Vecihlerinin Mâtürîdî Tefsiri Bağlamında İncelenmesi", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 20/1 (2020), 397-420.

⁵⁶ İbn Kemâl Paşa, *Tefsîru İbn Kemâl Paşa*, 7/247. Bu kıraat için ayrıca bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekir el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Abdullâh b. Abdilmuhsin et-Türki v.dğr. (Beirut: Müessesetü'r-risâle, 1427/2006), 15/166.

⁵⁷ Sa'dî Çelebi, *Hâşiye ale'l-Beydâvî* (Süleymaniye, 168), 141a.

⁵⁸ Kevâkibî, *Hâşiye 'alâ Hâşiyeti Sa'dî Efendi* (Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, 80), 185a-185b

Görüldüğü üzere burada İbn Kemâl Paşa'nın Beyzâvî'ye eleştirisi ve Sa'dî Çelebi'nin de Beyzâvî'yi savunusu söz konusu olmakla birlikte her iki şeyhülislâmın açıklamalarında bazı problemler bulunmaktadır. Öncelikle İbn Kemâl'in zikrettiği "عُضْبَةٌ أَرْبَعَةٌ" kıraatine dair rivayet yaygınlık kazanmamıştır. İbn Kemâl'den önceki müfessirler de nadiren bu kıraatle istidlâl etmişlerdir.⁵⁹ Sonraki süreçte de bu rivayet yine istidlâl için pek kullanılmamış, Âlûsî ve İbn Âşûr gibi az sayıdaki müfessirin dikkatini çekmiştir.⁶⁰ Sa'dî Çelebi'nin açıklamalarındaki sorun ise "عُضْبَةٌ" kelimesinin anlamına dair kullandığı kesin dildir. O, Arap dili âlimlerinin önde gelenlerince bu kelimenin 10'dan 40'a kadar kişiden oluşan cemaatler için kullanıldığının inkârı mümkün olmayan kesin bir bilgi olduğunu ifade etmiştir. Sa'dî Çelebi'nin dediği gibi bazı önemli dil âlimleri kelimenin anlamını sadece 10'dan 40'a kadar kişilerden oluşan topluluk ile açıklasalar⁶¹ da bu kelimenin anlamında ciddi bir ihtilaf olduğu görülmektedir. İbn Abbâs (öl. 68/688) "عُضْبَةٌ" kelimesinin 10'dan fazla, Saîd b. Cübeyr (öl. 94/713) 6 veya 7, Mücâhid (öl. 103/721) 10'dan 15'e kadar, Katâde (öl. 117/735) 10'dan 40'a kadar, Mukâtil (öl. 150/767) ve Zeccâc (öl. 311/923) 10 kişiden oluşan topluluklar için kullanıldığını ifade etmiştir. Yine bu kelimenin 1'den 10'a kadar, 1'den 15'e kadar, 3'ten 10'a kadar, 10'dan 15'e kadar kişileri ya da belli bir sayıyı değil *nefer ve rahd* kelimeleri gibi genel manada bir cemaati anlattığı da belirtilmiştir.⁶² Dolayısı ile bu kavramın içeriğine dair Sa'dî Çelebi'nin dediği gibi bir görüş birliği bulunmamaktadır. Kanaatimizce böyle geniş bir ihtilaf karşısında bu kelimenin anlamını belli bir sayıdaki kişilerden oluşan gruplara indirgemek yerine *usbe*'yi Râgıb el-İsfehânî'nin belirttiği gibi kendi içinde dayanışma içinde olan bir topluluk⁶³ manasına hamletmek daha uygundur.

3.2.2. Meryem Sûresinin 23. Âyetinde Yer Alan "en-Nahle" Kelimesindeki Harf-i Tarif Ahd İçin Olabilir mi?

Meryem sûresinin 23. âyetindeki "فَأَجَاءَهَا الْمَخَاضُ إِلَى جِذْعِ النَّخْلَةِ" ifadesi ile Hz. İsa'ya hamile olan Hz. Meryem'i doğum sancısının bir hurma ağacının gövdesine dayanmaya yönelttiği anlatılır. Beyzâvî âyetteki "النَّخْلَةَ" (hurma ağacının) kelimesinin başındaki harf-i tarifi cins veya ahd için olduğunu ifade etmiştir. Ahd için olması durumunda daha önceden bu ağacın bilinen bir hurma ağacı olması gereklidir. Beyzâvî, bu hususta ise orada başka bir

⁵⁹ Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, 15/166.

⁶⁰ Âlûsî, *Rûhu'l-me'âni*, 18/114; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 12/222, 18/171.

⁶¹ Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe, *Ğarîbü'l-Kur'an*, thk. es-Seyyid Ahmed Sakar (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1978), 335; Ebû Bekir Muhammed b. Aziz es-Sicistânî, *Ğarîbü'l-Kur'an: Nüzhetü'l-kulûb* (Kahire: Mektebetü ve matbaaatü Muhammed Ali Sabih ve evlâdihî, ts.), 145; İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *es-Şihâh: Tâcü'l-lüğa ve sıhâhu'l-'Arabîyye*, thk. Ahmed Abdülgafûr Attâr (Beyrut: Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, 1404/1984), 1/182; Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb el-Firûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muħît* (Beyrut: Müessesetü'r-risâle), 1426/2005, 115.

⁶² Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî, *Kitâbü'l-'ayn*, thk. Abdülhamîd Hindâvî (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1424/2003), 3/167; Begavî, *Meâlimü't-tenzîl*, 4/217; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-'uyûn*, 3/10; Ebû Muhammed Abdülhak b. Atyye el-Endelûsî, *el-Muħarrerü'l-vecîz fi tefsîri'l-Kur'âni'l-azîz* (Doha: Vizâretü'l-evkâfi ve's-şu'ûni'l-İslâmiyye, 1428/2007), 5/44; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 4/183; Ebû Hayyan, *el-Baħru'l-muħît*, 5/283-284; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, 11/261, 15/163-164; Ahmed b. Yûsuf es-Semîn el-Halebî, *ed-Dürrul-meşûn fi 'ulûmi'l-Kitâbi'l-meknûn*, thk. Ahmed Muhammed Harrâd (Dimeşk: Dâru'l-kalem, 1406/1986), 6/443; Hafâcî, *Hâşiyetü'ş-Şihâb*, 6/362; Âlûsî, *Rûhu'l-me'âni*, 18/114; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve'r-tenvîr*, 12/222, 18/171.

⁶³ Ebü'l-Kâsım el-Hüseyn b. Muhammed er-Râgıb el-İsfehânî, *el-Müfredât fi ğarîbi'l-Kur'an*, thk. Muhammed Seyyid Geylânî (Beyrut: Dâru'l-ma'rife, ts.), 336.

Tefsir Hâşiye Edebiyatının Karakteristik Bir Özelliği Olarak Eleştirisi: Sa'dî Çelebi'nin İbn Kemâl Paşa'ya Yönelik Bazı Eleştirilerinin Tahlili

ağaç olmadığı için söz konusu hurma ağacının insanlar tarafından bilindiğini veya Allah'ın Hz. Meryem'e bunu ilham etmiş olabileceğini söylemiştir.⁶⁴

İbn Kemâl Paşa da tefsirinde kelimenin mârifeye olması hususuna değinerek harf-i tarif'in cins için olduğunu ifade etmiştir. Bununla beraber o, ahd için olmasını mümkün görmemiştir. Çünkü ona göre ahd için olursa muhatap tarafından ağacın bilinen bir ağaç olması şarttır, bu ise bilinen bir ağaç değildir.⁶⁵ Sa'dî Çelebi ise selefine bu hususta eleştiriyi yöneltmektedir. Zira ona göre Allah'ın Mi'râc'da Resûlullâh'a bu ağacı göstermesi veya bilgisini haber vermiş olması mümkündür. Yine Beyzâvî'nin işaret ettiği gibi oradaki tek ağacın bu hurma ağacı olmasından dolayı da bu ağaç halkça mâlum olabilir.⁶⁶ Bu tartışmada Sa'dî Çelebi'nin sonraki muhaşşilerce de haklı bulunduğu görülmektedir. Kâzerûnî (öl. 945/1539), Hafâcî (öl. 1069/1659), Kevâkibi ve Konevî de genel itibarıyla Beyzâvî ve Sa'dî Çelebi'nin sundukları izahları naklederek kelimenin "ma'hûd" (bilinen) olabileceğini söylemişlerdir.⁶⁷ Bu noktada Konevî'nin açıklamasındaki bir ayrıntı önemlidir. Zira onun dikkat çektiği üzere Beyzâvî'nin burada asıl benimsediği görüş, "النَّخْلَةَ" kelimesinin başındaki harf-i tarif'in cins için olmasıdır. Beyzâvî öncelikle bunu zikretmiş, ahd'i ondan sonra bir ihtimal olarak belirtmiştir.⁶⁸ Konevî'nin de belirttiği gibi buradaki mârifeliğin cins ifade ettiği yani diğer ağaç türleri değil, özellikle bu ağaç türünün zikredildiği hususunda hem her iki müfessir hem de Beyzâvî muhaşşileri hemfikirdir. Diğer taraftan bu mana esas alındığında doğum sancısı çeken Hz. Meryem'in bu ağaca yönlendirilmesindeki özel fayda da açığa çıkmaktadır. Zira sonraki âyetlerde Hz. Meryem'e bu ağacın hurmalarından yemesi için seslenildiği ifade edilmiştir.⁶⁹ Nitekim lohusa kadınlar için özellikle hurma meyvesinin faydalı bir yiyecek olduğu belirtilmektedir.⁷⁰

3.3. Kelâmî Konulardaki Eleştiriler

3.3.1. Furkân Sûresinin 20. Âyeti Kaza ve Kader'e Delil Olur mu?

Beyzâvî, " وَمَا أَرْسَلْنَا قَبْلَكَ مِنَ الْمُرْسَلِينَ إِلَّا إِنَّهُمْ لَيَأْكُلُونَ الطَّعَامَ وَيَمْشُونَ فِي الْأَسْوَاقِ وَجَعَلْنَا بَعْضَكُمْ لِبَعْضٍ فِتْنَةً " (Senden önce gönderdiğimiz peygamberler de hiç şüphesiz yemek yerler, çarşıda pazarda dolaşırlardı. Biz kiminizi kiminiz için imtihan vesilesi yaptık ki bakalım sabredecek misiniz! Rabbin her şeyi görüp gözetlemektedir.) âyetindeki " وَجَعَلْنَا " ifadesinin kaza ve kadere delil olduğunu ifade etmiştir.⁷² İbn Kemâl Paşa ise -Beyzâvî'den bahsetmeksizin- burada kaza ve kadere delalet olmadığını

⁶⁴ Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl*, 2/364.

⁶⁵ İbn Kemâl Paşa, *Tefsîru İbn Kemâl Paşa*, 7/256.

⁶⁶ Sa'dî Çelebi, *Hâşiye ale'l-Beyzâvî* (Süleymaniye, 168), 99b.

⁶⁷ Ebü'l-Fazl el-Kuraşî es-Sıddîkî el-Kâzerûnî, *Hâşiye 'alâ Envâri't-tenzîl*, Kahire: Dâru'l-kütübi'l-Arabiyyeti'l-kübrâ, ts., 4/5; Hafâcî, *Hâşiyetü'ş-Şihâb*, 6/152; Kevâkibi, *Hâşiye 'alâ Hâşiyeti Sa'dî Efendi* (Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, 80), 116a-116b; Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî 'alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, 12/215.

⁶⁸ Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî 'alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, 12/215. Beyzâvî'nin ilgili ibaresi şöyledir: " والتعريف إما للجنس " (Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl*, 2/364.)

⁶⁹ Bk. Meryem 19/24-26.

⁷⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/11; Fahreddin er-Râzî, *et-Tefsîru'l-kebir*, 21/204; Ebû Hayyân, *el-Baḥru'l-muḥîṭ*, 6/172; Burhâneddîn Ebü'l-Hasan İbrâhîm b. Ömer el-Bikâî, *Naẓmü'd-dürer fi tenâsübi'l-âyâti ve's-süver* (Kahire: Dâru'l-kitâbi'l-İslâmî, ts.), 12/187.

⁷¹ el-Furkân 25/20.

⁷² Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl*, 2/518.

söylemektedir. Çünkü ona göre âyetteki “أَنْضِبُونَ” (sabredecek misiniz?) ifadesi “takdîr” için değil, “ca’l” için bir illettir.⁷³

Sa’dî Çelebi, İbn Kemâl Paşa’nın bu açıklamasının bir izahının olmadığını düşünmektedir. Çünkü o, konuyu kulların fiilleri ile ilişkilendirmektedir. Mu‘tezile kulların ihtiyarî fiillerindeki kaza ve kaderi reddetmekte ama Allah’ın bu fiillere dair ilmîni kabul etmektedir. Bununla birlikte bu fiillerin varlığını bu ilme isnad etmemekte, aksine kulların seçimine ve kudretlerine bağlamaktadır. Sa’dî Çelebi’ye göre işte bu âyet onların aleyhine bir delildir. Âyette insanların Allah tarafından birbiri için imtihan vesilesi kılındıklarının belirtilmiş olması, kafirlerin peygamberlere düşmanlıkları ve eziyetleri gibi fiillerin Allah tarafından yaratıldığını (ca’l) göstermektedir.⁷⁴

Kevâkibî ise Sa’dî Çelebi’nin bu itirazına katılmamaktadır. Çünkü ona göre İbn Kemâl Paşa burada “أَنْضِبُونَ” ifadesinin ezeli olan “takdîr” için değil, hâdis olan “ca’l” için bir illet olduğunu söylemiştir. Âyette de “وَجَعَلْنَا” denildiği için bu, kaza ve kadere delil olmaz.⁷⁵

Diğer bazı Beyzâvî muhaşşileri de Beyzâvî ile aynı kanaate sahiptir. Söz gelimi Beyzâvî’nin ilgili ifadesini şerh eden Şeyhzâde’ye göre âyetteki “وَجَعَلْنَا” ifadesi kainattaki her şeyin Allah’ın kaza ve kaderi üzere olduğuna delildir. İnsanların birbirleri için imtihan olması ezelde verilmiş bir hükümdür. Yüce Allah buna hükmetmiş ve bu, O’nun bilgisi dahilindedir, Levh-i Mahfûz’da da sabittir. Gerçekleşme vakti gelince meleklerini onu ezeli ilmindekine göre yerine getirmeleri için bu bilgiye muttali kılmaktadır.⁷⁶

Konevî de kâfirlerin mü’minlere eziyetlerinin Yüce Allah’ın ezeldeki kaza ve kaderi çerçevesinde olduğunu söylemiştir. O da burada kaza ve kaderi inkar eden Mu‘tezile’ye bir karşı çıkış olduğuna değinmiş, söz konusu âyetin onların aleyhine bir hüccet olduğunu belirtmiştir.⁷⁷

Muhaşşiler tarafından konunun i’tizâl boyutu gündeme getirildiği için Zemahşerî’nin de ilgili âyeti nasıl tefsir ettiği önem arz etmektedir. Zemahşerî ise âyeti mezhebî görüşüyle çelişmeyecek bir anlam içinde yorumlamamıştır. Âyette bahsedilen imtihanı ne kaza ve kader ne de Allah’ın irade ve meşîeti ile ilişkilendirmiştir. Allah’ın peygamberlerini, gönderdikleri insanların düşmanca tavırları ve eziyetleri ile imtihan ettiğini ve bunlara sabretmelerini istediğini haber verdiğini söylemiştir.⁷⁸ Çünkü Mu‘tezile sadece dinen sorumluluk doğurmayan rızık ve hastalık gibi durumları Allah’ın iradesi ile ilişkilendirmekte, beşerî fiilleri kader ve kazanın dışında tutmaktadır.⁷⁹

Sonuç olarak Beyzâvî ve muhaşşiler âyette “جَعَلْنَا” kelimesinde fâilin Allah olmasına vurgu yapmaktadırlar. Zira âyette insanların bazılarını diğerleri ile imtihan edenin Allah olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Halbuki Mu‘tezile beşerî fiilleri kaza ve kaderin dışında

⁷³ İbn Kemâl Paşa, *Tefsîru İbn Kemâl Paşa*, 7/323.

⁷⁴ Sa’dî Çelebi, *Hâşiye ale’l-Beydâvî* (Süleymaniye, 168), 150a.

⁷⁵ Kevâkibî, *Hâşiye ‘alâ Hâşiyeti Sa’dî Efendi* (Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, 80), 207b.

⁷⁶ Şeyhzâde Muhammed b. Muslihiddin Mustafa el-Kocevî el-Hanefî, *Hâşiyetü Muhyiddin Şeyhzâde ‘alâ Tefsîri’l-Kâdî el-Beydâvî*, nşr. Muhammed Abdülkâdir Şahin (Beyrut: Dârü’l-kütübî’l-ilmiyye, 1419/1999), 6/279.

⁷⁷ Konevî, *Hâşiyetü’l-Konevî ‘alâ Tefsîri’l-Beydâvî*, 14/58-59.

⁷⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/264.

⁷⁹ Yusuf Şevki Yavuz, “Kader”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/58, 61.

Tefsir Hâşîye Edebiyatının Karakteristik Bir Özelliği Olarak Eleştiri: Sa'dî Çelebi'nin İbn Kemâl Paşa'ya Yönelik Bazı Eleştirilerinin Tahlili

değerlendirmektedir. İbn Kemâl'in ise burada meseleye daha dakik yaklaşılmaya çalıştığı söylenebilir. O, Mu'tezile'ye yöneltilen bu eleştirinin dil (ca'l'in delaleti) bakımından sağlam bir temele oturmadığı kanaatindedir. İbn Kemâl'in gerekçesi ona göre "ca'l'in ezelde takdir etme anlamı taşımasıdır. Ancak kanaatimizce her halükarda bu âyet Mu'tezile'nin görüşünün aksine beşerî fiillerin tamamen kulların tasarrufunda olmadığını gösteren önemli bir delildir. Diğer taraftan âyetteki "ce'alnâ" ifadesi; ister "ihdâs" ister "takdîr" anlamında olsun Allah'ın kudretini anlatmaktadır. Zira Allah'ın kullarını birbiriyle imtihan etmesi onun kudretinin bir eseridir. Allah'ın kudreti ise iradesine, iradesi de ezeli ilmüne bağlıdır.⁸⁰

3.3.2. Akıl, Sadece Göklerin ve Yerin Bitişikken Birbirinden Ayrılmış Olmasına Bakararak Allah'ın Varlığına Ulaşabilir mi?

Bezzâvî "أولم ير الذين كفروا أن السموات والأرض كانتا رتقاً ففلقناهما وجعلنا من الماء كل شيء حي أفلا يؤمنون"⁸¹ (İnkâr edenler, gökler ve yer bitişik iken onları ayırdığımızı ve her canlıyı sudan yarattığımızı görmezler mi? Hâlâ inanmayacaklar mı?) âyetinin tefsirinde kafirlerin bitişik haldeki gökleri ve yeri birbirinden koparanın Allah olduğunu bakıp anlayarak bilmelerinin mümkün olduğunu ifade etmiştir. Çünkü ona göre "birbirinden koparmak" (فتنى) ârizî olup doğrudan veya dolaylı olarak varlığı zorunlu bir müessire muhtaçtır. Yine kafirler bunu âlimlerden sorarak veya kitapları okuyarak bilebilirler.⁸²

İbn Kemâl ise Bezzâvî'nin açıklamasını "kîle" tarîki ile naklettikten sonra bunun göklerin ve yerin bitişik olmasının asıl, birbirlerinden koparılmasının ise ârizî olması anlamına geldiğini söyleyerek, aklın sadece göklerin ve yeryüzünün bu durumuna bakarak Allah'ın varlığına ulaşamayacağını ifade etmiştir.⁸³

Sa'dî Çelebi ise İbn Kemâl Paşa'nın bu ifadelerini Bezzâvî'ye itiraz olarak anlamış ve ona cevap vermiştir. Ona göre -bitişik iken sonradan ayrılmış olsalar bile- gök ve yerin neticede bir cisim olmaları hasebiyle bir yaratıcıya muhtaç olduklarını akıl tek başına idrak edebilir. Akıl bu konuda sem'î bir delilin yardımına ihtiyaç duymaz. Nitekim felsefeciler de kâinatı yaratanın varlığını aklî delillerle açıklamışlardır. Kalam ilminde de bu istidlal kullanılmaktadır. Bundan dolayı Sadi Çelebi, İbn Kemâl Paşa'nın itirazını yadırgamıştır.⁸⁴ Ancak burada Sa'dî Çelebi'nin İbn Kemâl Paşa'nın kastını tam anlayamadığı söylenebilir. Zira İbn Kemâl -Kevâkibî'nin de dikkat çektiği gibi-⁸⁵ gök ve yerin önceden bitişik olup sonradan yaratılmasının bir zamansal tertibe bağlı olmasından dolayı aklın bu hâdiseye dayanarak tek başına Allah'ın varlığına ulaşmasını mümkün görmemektedir. Çünkü öncelikle yer ve göğün bitişik hallerini bilmeye ihtiyaç vardır.

İbn Kemâl'in itirazına Konevî de hâşiyesinde yer vermiş ama bu itirazı reddetmiştir. Çünkü Konevî'ye göre Bezzâvî, "fetc"ın (koparma, ayırma) ârizî bir durum olması ile "hâdis" (sonradan yaratılmış) olmayı kastetmiştir. Bezzâvî'nin kastı, yer ve göğün bitişik olmasının asıl, ayrılmasının ise ârizî olması değildir. Çünkü âlem bütün cüzleriyle birlikte hâdistir. Yok iken sonradan yaratılmıştır. Bu ise mümkün ve hâdis varlıkların

⁸⁰ Allah'ın kudreti, iradesi ve ilmi arasındaki ilişki için bk. Taşköprizade Ahme Efendi, *Sûretü'l-Ĥalâs fi tefsiri sûretü'l-İhlâs*, thk. ve terc. Ahmet Süruri - Ahmet Faruk Güney (Ankara: DİB Yayınları, 2014), 85, 87.

⁸¹ el-Enbiyâ 21/30.

⁸² Bezzâvî, *Envâru't-tenzîl*, 2/418-419.

⁸³ İbn Kemâl Paşa, *Tefsîru İbn Kemâl Paşa*, 7/30.

⁸⁴ Sa'dî Çelebi, *Hâşîye ale'l-Beydâvî* (Süleymaniye, 168), 119b.

⁸⁵ Kevâkibî, *Hâşîye 'alâ Hâşiyeti Sa'dî Efendi* (Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, 80), 153b-154a.

varlığı zorunlu bir varlığa muhtaç oldukları konusunda akıl yürütülebilecek bir durumdur.⁸⁶

Bu noktada İbn Kemâl'in dakik itirazının tam olarak cevaplanamadığı görülmektedir. Nitekim Beyzâvî'nin de aslında bu ihtimali gözettiği söylenebilir. Çünkü o, insanların bunu gök ve yerin durumuna bakarak bilebileceklerini söyledikten sonra "veya âlimlerden sormak ve kitapları incelemekle" de bilinebileceğini belirtmiştir.⁸⁷

Sonuç

Allah'ın muradına delalet etmesi itibarıyla Kelâmullâh'ı konu edinen bir faaliyet alanı olarak işlev gören tefsir literatürü gerek yararlanmak ve gerekse eleştiri yöneltmek suretiyle birbirleriyle irtibatlanmıştır. Sonraki müfessirler bu alanda kendilerinden önceki birikimden istifade ederek, meseleleri bir üst noktaya çıkarmaya gayret etmişlerdir. Bu noktada eserler arasındaki ihtilaf, tenkit ve itiraz ilişkileri kaçınılmaz olmuştur. Bu hususun zengin ve dikkate değer örnekleri ise tefsir hâşiye literatüründe gözlemlenmektedir. Zira muhaşşiler eserlerini doğrudan bir tefsir eseri üzerine kaleme aldıkları için ana metnin ibarelerini her açıdan tetkike tabi tutmuşlar, kendilerince gördükleri eksiklik veya hataları eleştirmişlerdir.

İbn Kemâl Paşa Kur'ân-ı Kerîm'in başından Saffât sûresinin sonuna kadar ulaşan tefsirinde Tefsir şerh, hâşiye ve ta'lik edebiyatının çoğunluğunun ana metnini oluşturan *el-Keşşâf* ve *Envâru't-tenzîl*'den hem istifade etmiş hem de bu eserlerdeki çeşitli açıklamalara itiraz etmiştir. İbn Kemâl Paşa'nın tefsirinin bu iki tefsirle sıkı irtibatı, *Envâru't-tenzîl* üzerine önemli bir hâşiye kaleme alan Sa'dî Çelebi'nin dikkatini çekmiştir. Bu münasebetle Sa'dî Çelebi, hâşiyesinde "Mevlânâ Allâme" diye andığı şeyhülislâmlık makamından selefi İbn Kemâl Paşa'ya sık sık atıf yapmıştır.

Sa'dî Çelebi, İbn Kemâl Paşa'nın tefsirinden hem yararlanmış hem de onun görüşlerine pek çok defa itiraz etmiştir. Sa'dî Çelebi'nin bu itirazları ise genellikle İbn Kemâl Paşa'nın tefsir tevcihleriyle ilgilidir. Sa'dî Çelebi'nin bu çalışmada örnek olarak tahlil ettiğimiz tefsir eleştirilerinin bir kısmı âyetin muhatabının kimler olduğu noktasındaki ihtilafa dayanır. Sa'dî Çelebi, İbn Kemâl'in açıklamalarını âyetin sibakıyla uyumsuz olmak ve Beyzâvî'nin kastını doğru anlamamak gibi gerekçelerle eleştirmiştir. Sa'dî Çelebi'nin dilbilimsel konulardaki itirazları ise âyetlerdeki bazı lafızların ilm-i vaz' ve meânî ilimleri çerçevesindeki incelemesi olarak değerlendirilebilir. Bu noktada Sa'dî Çelebi'nin bazı iddialarını çok keskin ifadelerle ortaya koyduğu görülür. Söz gelimi o, "عُضْبَةٌ" kelimesinin 10'dan 40'a kadar kişiden oluşan bir topluluğu ifade ettiğinin inkarının mümkün olmadığını belirtir. Ancak durum, onun dediği gibi değildir. Kavramın kapsamı konusunda dil ve tefsir âlimleri arasında ciddi bir ihtilaf söz konusudur. Sa'dî Çelebi ve İbn Kemâl Paşa kelâmî konularda ise âyette bahsedilen bir durumun itikadî bir esasa delil olup olmayacağı konusunda ihtilaf etmişlerdir. Konuların ayrıntısı makale içeriğinde bulunmakla birlikte, bu noktada müelliflerin âyetteki ilgili ifadeleri kelâmî bir mesele olarak daha derin bir şekilde tartışma taraftarı oldukları belirtilebilir.

Sa'dî Çelebi'nin hâşiyesinin eleştiri bakımından zengin olması, *Envâru't-tenzîl* hâşiye literatürüne yeni eserlerin katılmasına vesile olmuştur. Zira onun hâşiyesi üzerine de hâşiye veya ta'lik çalışmaları yapılmıştır. Özellikle Kevâkibî, Sa'dî Çelebi'nin hâşiyesine

⁸⁶ Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî 'alâ Tefsiri'l-Beydâvî*, 12/510.

⁸⁷ Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl*, 2/419.

**Tefsir Hâşîye Edebiyatının Karakteristik Bir Özelliği Olarak Eleştiri: Sa'di Çelebi'nin İbn
Kemâl Paşa'ya Yönelik Bazı Eleştirilerinin Tahlili**

yoğun itirazlar içeren kapsamlı bir hâşîye yazmış, Sa'di Çelebi'ye karşı diğer müfessirleri savunmuştur. Son tahlilde tefsir hâşîye edebiyatının bu içerikleri itibariyle âyetlerin anlamlarını ve yine tefsirle ilişkileri bağlamında çeşitli ilmî meseleleri derinliğine incelemeye çalıştıkları söylenebilir. Son olarak belirtmek isteriz ki; Sa'di Çelebi'nin hâşîyesinde selefi İbn Kemâl Paşa'ya yaptığı itirazlar, bu makalede zikredilenlerden çok daha fazladır. Geniş bir akademik çalışmada incelenmesi faydalı olacaktır.

Kaynakça

- Akkuş, Recep. “Şeyhülislâm Sa’dî Çelebi ve Dâru’l-Kurrası”. *Diyânet Dergisi* 25/2 (1989), 95-108.
- Âlûsî, Şihâbüddîn es-Seyyid el-Bağdâdî. *Rûhu’l-me’âni fi tefsiri’l-Kur’âni’l-‘azîm ve’s-seb’i’l-mesâni*. Beyrut: Dâru ihyâi’t-türâsi’l-Arabî, ts.
- Arıcı, Mustakim. “Bir Biyografinin Yeniden İnşası: Kâdi Beyzâvî, İlişki Ağları ve Eserleri”. *İslâm İlim ve Düşünce Geleneğinde Kâdi Beyzâvî*. 23-103. Ed. Mustakim Arıcı. İstanbul: İSAM Yayınları, 2017.
- Arpa, Enver. “Şeyhülislam Kemal Paşazade ve Tefsir Anlayışı”. *Tokat’ta Kur’an Günleri X. Kur’an Sempozyumu: Kur’an ve Eğitim, 12-13 Mayıs 2007*. 195-214. Ankara: Fecr Yayınları, 2008.
- Bahçeci, Rabia Hacer. *İbn Kemal Tefsirinin el-Keşşâf Geleneğindeki Yeri: Dil ve Belâgat İlimleri Çerçevesinde Mukayeseli Bir İnceleme*. İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Begavî, Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes’ûd. *Me’âlimü’t-tenzil*. Thk. Muhammed Abdullâh en-Nemr - Osman Cum’a Damiriyye - Süleyman Müslim el-Harş. Riyâd: Dâru Taybe, 1411.
- Beyzâvî, Kâdi Nâsirüddîn Ebû Said Abdullâh b. Ömer b. Muhammed eş-Şîrâzî eş-Şâfiî. *Envârü’t-tenzil ve esrâru’t-te’vîl*. Thk. Subhî Hasan Hallâk - Muhammed Ahmed el-Atraş. Dîmeşk-Beyrut: Dâru’r-reşid, 1421/2000.
- Bikâi, Burhâneddîn Ebû’l-Hasan İbrâhîm b. Ömer. *Nazmü’d-dürer fi tenâsübi’l-âyâti ve’s-süver*. Kahire: Dâru’l-kitâbi’l-İslâmî, ts.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakatü’l-Müfessirin*. İstanbul: Ravza Yayınları, 2008.
- Boyalık, Taha. *el-Keşşâf Literatürü - Zemaşeri’nin Tefsir Klasığının Etki Tarihi-*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2019.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *el-Câmi’u’s-sahîh*. Nşr. Muhibbüddîn el-Hatîb - Muhammed Fuâd Abdülbâkî - Kusay Muhibbüddîn el-Hatîb. Kahire: Mektebetü’s-selefiyye, 1400.
- Cevdet Bey. *Tefsir Târîhi*. İstanbul: Ahmed Kâmil Matbaası, 1927.
- Cevherî, İsmâîl b. Hammâd. *es-Şihâh: Tâcü’l-lüga ve sıhâhu’l-Arabîyye*. Thk. Ahmed Abdülgafûr Attâr. Beyrut: Dâru’l-ilm li’l-melâyîn, 1404/1984.
- Çelik, Ersin. “Şeyhülislâm Sa’dî Çelebi ve Kâdi Beyzâvî Hâşiyesinin Değerlendirilmesi”. *Kastamonu Üniversitesi II. Uluslararası Şeyh Şa’bân-ı Veli Sempozyumu -Kastamonu’nun Manevi Mimarları- 4-6 Mayıs 2014*. 637-651. Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi, 2014.
- Çelik, Ersin. *Şeyhu’l-İslâm Sa’dî Çelebi ve ‘el-Fevâidü’l-behiyye: Hâşîye ‘alâ Tefsiri’l-Beyzâvî’ Adlı Eserinin Tahlili*. Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.
- Demir, Ziya. *XIII.-XVI. y.y. Arası Osmanlı Müfessirleri*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006.
- Ebû Hayyân el-Endelûsî. *el-Baḥru’l-muḥîṭ*. Nşr. Âdil Ahmed Abdülmecûd-Ali Muhammed Muavvaz. Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, 1993.
- Ebussuûd b. Muhammed el-İmâdî. *İrşâdü’l-‘akli’s-selîm ilâ mezâya’l-Kitâbi’l-kerîm*. Beyrut: Dâru ihyâi’t-türâsi’l-Arabî, ts.
- Edirnevî, Ahmed b. Muhammed. *Tabakâtü’l-müfessirin*. Thk. Süleymân b. Sâlih Hazzî. Medine: Mektebetü’l-ülûm ve’l-hikem, 1997/1417.
- Fahreiddin er-Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Hasan b. Hüseyin. *et-Tefsîru’l-kebîr: Mefâtiḥu’l-ğayb*. Beyrut: Dâru’l-fıkr, 1401/1981.
- Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed b. Ya’kûb. *el-Ķâmüsü’l-muḥîṭ*. Beyrut: Müessesetü’r-risâle, 1426/2005.
- Gazzî, Necmüddîn Muhammed b. Muhammed. *el-Kevâkibü’s-sâira bi-a’yâni’l-mietî’l-âşira*. Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-ilmiye, 1418/1997.
- Gündüzalp, Sultan Ümmügülsüm. “Atûfî’nin Mir’âtü’t-Te’vîl Adlı Envârü’t-Tenzil Hâşiyesinde Beyzâvî’ye Yönelik Eleştirileri”. *Osmanlı’da İlm-i Tefsir*. 283-316. ed. M. Taha Boyalık - Harun Abacı. İstanbul: İSAR Yayınları, 2019.
- Habbûş, Mâhir Edîb. “Mukaddime”. *Tefsîru İbn Kemâl Paşa*. 1/5-167. Mlf. İbn Kemâl. İstanbul: Mektebetü’l-irşâd, 1439/2018.
- Hafâcî, Şihâbüddîn. *Hâşiyetü’s-Şihâb: İnâyetü’l-kâdî ve kifâyetü’r-râdî ‘alâ Tefsiri’l-Beyzâvî*. Beyrut: Dâru sâdır, ts.
- Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî. *Kitâbü’l-‘ayn*. Thk. Abdülhamîd Hindâvî. Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, 1424/2003.
- İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak el-Endelûsî. *el-Muḥarrerü’l-vecîz fi tefsiri’l-Kur’âni’l-azîz*. Doha: Vizâretü’l-evkâfi ve’s-şu’ûni’l-İslâmiyye, 1428/2007.
- İbn Kemâl Paşa, Şemseddîn Ahmed b. Süleymân er-Rûmî el-Hanefî. *Tefsîru İbn Kemâl Paşa*. Tahkîk ve ta’lik: Mâhir Edîb Habbûş. İstanbul: Mektebetü’l-irşâd, 1439/2018.
- İbn Kesîr, Ebû’l-Fidâ İsmâîl ed-Dîmeşkî. *Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘azîm*. Thk. Mustafa es-Seyyid Muhammed v.dğr. Kahire: Müessesetü Kurtuba, 1421/2000.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim. *Ġarîbü’l-Kur’ân*. Thk. es-Seyyid Ahmed Sakar. Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, 1978.

**Tefsir Hâşiye Edebiyatının Karakteristik Bir Özelliği Olarak Eleştirisi: Sa'dî Çelebi'nin İbn
Kemâl Paşa'ya Yönelik Bazı Eleştirilerinin Tahlili**

- İbnü'l-Cevzi, Ebü'l-Ferec Celâleddin Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Kuraşi el-Bağdâdi. *Zâdü'l-mesir fi 'ilmi't-tefsir*. Beyrut - Dimeşk: el-Mektebü'l-İslâmî, 1404/1984.
- İpşirli, Mehmet - Ziya Demir. "Sâdi Çelebi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/404-405. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Karaman, Hayrettin - Mustafa Çağrı - İbrahim Kâfi Dönmez - Sadrettin Gümüş. *Kur'an-ı Kerim Meâli*. Ankara: DİB Yayınları, 2015.
- Karaman, Hayrettin - Mustafa Çağrı - İbrahim Kâfi Dönmez - Sadrettin Gümüş. *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. 6. Baskı. Ankara: DİB Yayınları, 2017.
- Kâtib Çelebi, Mustafa b. Abdullâh Hacı Halife. *Keşfü'z-zünûn an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn*. Beyrut: Dâru'ihyâi't-türâsi'l-Arabî, ts.
- Kaya, Mehmet. "Müellifi ve Kendisinde Hata Edilen Bir Eser Olarak Cemâleddin Aksarâyî (ö. 791/188)'nin Hâşiye Ale'l-Keşşâfı ve Mutezilî Düşünce sistemi ile Zemahşeri'ye Eleştirileri". *I. Uluslararası Aksaray Sempozyumu*. 507-531. Aksaray: Aksaray Üniversitesi Somuncu Baba Tarih ve Kültür Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayını, 2017.
- Kaya, Mesut. *Şerh ve Hâşiyeleri Bağlamında el-Keşşâf'ın Tefsirlere Etkileri - Tefsir Tarihine Bibliyografik Bir Katkı*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2015.
- Kâzerûni, Ebü'l-Fazl el-Kuraşi es-Siddîki. *Hâşiye 'alâ Envâri't-tenzil*. Kahire: Dâru'l-kütübi'l-Arabiyyeti'l-kubrâ, ts.
- Kevalîkîbi, Muhammed b. Hasan. *Hâşiye 'alâ Hâşiyeti Sa'dî Efendi*. İstanbul: Beyazıt Kütüphanesi, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, 80.
- Kılıç, Mustafa. *İbn-i Kemâl Hayatı Tefsire Dair Eserleri ve Tefsirindeki Metodu*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Doktora Tezi, 1981.
- Kurt, Muhammed Sacit. *Mu'tezile'ye Karşı Bir Ehl-i Sünnet Müdafî'i -et Tibî'nin (743/1343) 'Futûhu'l-Gayb' Adlı el-Keşşâf Hâşiyesi ve Eserinde ez-Zemahşeri'ye (538/1144) Yöneltilmiş Eleştiriler-*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2018.
- Celil Kiraz, "Saçaklızâde Mehmed Efendi'nin Beyzâvi'ye Yönelik Eleştirileri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (2006), 319-367.
- Kiraz, Celil. "Envârü't-Tenzil Eleştirileri ve Tahlili". *İslâm İlim ve Düşünce Geleneğinde Kâdi Beyzâvi*. 659-705. Ed. Mustakim Arıcı. İstanbul: İSAM Yayınları, 2017.
- Konevî, İsmâdüddin İsmâil b. Muhammed el-Hanefî. *Hâşiyetü'l-Konevî 'alâ Tefsiri'l-İmâmî'l-Beyzâvi ve me'ahü Hâşiyetü İbni't-Temcid*. Nşr. Abdullâh Mahmûd Muhammed Ömer. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1422/2001.
- Kurtubî, Ebü Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekir. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*. Thk. Abdullâh b. Abdilmuhsin et-Türki v.dğr. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1427/2006.
- Leknevî, Abdülhay el-Hindî. *el-Fevâidü'l-behiyye fi terâcimi'l-Hanefiyye*. Tashih ve ta'lik: Muhammed Bedreddin Ebü Firâs en-Na'sânî. Kahire: Matbaatü's-saâde, 1324.
- Maden, Şükrü. "Osmanlı Tefsir Geleneğinde Hâşiyeciliğin Önemi -Şeyhülislam Sa'dî Çelebi'nin (ö. 945/1539) Hâşiye-i Süre-i Mülk 'ale'l-Kâdi el-Beyzâvi İsimli Hâşiyesi Örneğinde Bir Değerlendirme-". *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları*. 2/57-89. Ed. Bilal Gökkr v.dğr. İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2013.
- Maden, Şükrü. "Şeyhzâde Muhyiddin Kocevî'nin Beyzâvi'ye Eleştirilerinin Değerlendirilmesi". *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 4/1 (2020), 33-55.
- Maden, Şükrü. *Tefsirde Hâşiye Geleneği ve Şeyhzâde'nin Envârü't-Tenzil Hâşiyesi*. İstanbul İSAM Yayınları, 2015.
- Mâtürîdî, Ebü Mansûr Muhammed b. Muhammed es-Semerkindî. *Te'vilâtü'l-Kur'an*. Thk. Ahmet Vanlıoğlu v.dğr., mürâca: Bekir Topaloğlu. İstanbul: Dâru'l-mizân, 2005-2007.
- Mâverdi, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb. *en-Nüket ve'l-uyûn*. Nşr. es-Seyyid Abdülmaksûd b. Abdirrahîm. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, ts.
- Memük, Yusuf. *Taşköprizâde'nin Kemalpaşazâde'ye Yöneltilmiş Eleştiriler: Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Keşşâf li'l-Cürcânî Bağlamında*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- Mukâtil b. Süleymân. *Tefsiri Mukâtil b. Süleymân*. Thk. Abdurrahmân Mahmûd Şehhâte. Beyrut: Müessesetü't-târîhi'l-Arabî, 1423/2002.
- Müstakimzâde, Süleymân Sa'deddin Efendi. *Devhatü'l-meşâyiğ*. İstanbul, ts.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd. *Medârikü't-tenzil ve hakâiku't-te'vil*. Beyrut: Dâru'l-kelimi't-tayyib, 1419/1998.
- Nüveyhiz, Âdil. *Mu'cemü'l-müfessirin min şadri'l-İslâm hatta'l-aşri'l-hâdir*. Beyrut: Müessesetü Nüveyhizi's-Sekafiyye, 1403/1983.
- Polat, Fethi Ahmet. *İslâm Tefsir Geleneğinde Akılcı Söyleme Yöneltilen Eleştiriler: Mu'tezilî Zemahşeri'ye Eş'ari İbnü'l-Müneyyir'in Eleştirileri*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2007.
- Râğb el-İsfehânî, Ebü'l-Kâsım el-Hüseyn b. Muhammed. *el-Müfredât fi ğaribi'l-Kur'an*. Thk. Muhammed Seyyid Geylânî. Beyrut: Dâru'l-ma'rife, ts.

Şükürü Maden

- Sa'di Çelebi. *Hâşiye ale'l-Beydâvi*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye, 168.
- Saylan, Nesrişah. "Hz. Hafsa'ya Nispet Edilen Kıraat Vecihlerinin Mâtürîdî Tefsiri Bağlamında İncelenmesi". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 20/1 (2020), 397-420.
- Semîn el-Halebî, Ahmed b. Yûsuf. *ed-Dürrul-meşûn fî 'ulûmi'l-Kitâbi'l-meknûn*. Thk. Ahmed Muhammed Harrâd. Dimeşk: Dâru'l-kalem, 1406/1986.
- Sicistânî, Ebû Bekir Muhammed b. Aziz. *Ġaribü'l-Kur'an: Nüzhetü'l-kulûb*. Kahire: Mektebetü ve matbaaatü Muhammed Ali Sabih ve evlâdihî, ts.
- Şeyhzâde, Muhammed b. Muslihiddin Mustafa el-Kocevî el-Hanefî. *Hâşiyetü Muhyiddin Şeyhzâde 'alâ Tefsiri'l-Kâdi el-Beydâvi*. Nşr. Muhammed Abdülkâdir Şahin. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1419/1999.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'an*. Thk. Abdullâh b. Abdilmuhsin et-Türki. Kahire: Hechr, 1422/2001.
- Tâhir b. Âşûr, Muhammed. *Tefsîru't-Tahrîr ve't-tenvîr*. Tunus: ed-Dâru't-Tunûsiyye li'n-neşr, 1984.
- Taşköprizade, Ahme Efendi. *Sûretü'l-Halâs fî tefsîri sûreti'l-İhlâs*. Thk. ve terc. Ahmet Süruri - Ahmet Faruk Güney. Ankara: DİB Yayınları, 2014.
- Taşköprülüzâde, Ahmed Efendi. *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye fî 'ulemâi'd-devleti'l-Oşmâniyye*. Haz. Muhammed Hekimoğlu. Ed. Derya Örs. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.
- Tibi, Şerefüddin el-Hüseyn b. Abdillâh. *Futûhu'l-ğayb fî'l-keşf an kınâi'r-rayb*. Thk. İyad Ahmed el-Gavc v.dğr. Dübey: Câizetü Dübey ed-devliyye li'l-Kur'âni'l-Kerîm, 2013/1434.
- Turan, Şerafettin. "Kemalpaşazâde". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/238-240. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Uzun, Nihat. *İslam Tefsir Geleneğinde Muhalefet ve Eleştiri: Şihâbuddîn el-Hafâci'nin el-Beydâvi'ye Eleştirileri*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Kader". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/58-63. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer b. Muhammed. *el-Keşşâf an hakâiki't-tenzil ve 'uyûni'l-ekâvil fî vücûhi't-te'vil*. Thk. Muhammed Abdüsselâm Şahin. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1424/2003.
- Zirikli, Hayreddin. *el-A'lâm*. Beyrut: Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, 2002.